כוח העבודה הערבי בישראל

כוח העבודה הערבי בישראל

יורם בן־פורת

המכון למחקר כלכלי בישראל על־שם מוריס פאלק

ירושלים, אלול תשכ״ו-אוגוסט 1966

נדפס בעברית ובאנגלית

Printed in Israel
נדפס בישראל
בדפוס "מרכז", ירושלים

ההפצה הראשית
מחלקת ההספקה על־יד ספרית פועלים
רח' אלנבי 73, תל־אביב

כתובת המכון
רח' קרן היסוד 17, ירושלים

המכון למחקר כלכלי בישראל על־שם מוריס פאלק

המכון למחקר כלכלי בישראל על־שם מוריס פאלק הינו מוסד בלתי־תלוי שלא למטרת רווח, שהוקם לשם עידוד מחקר כלכלי, תוך תשומת־לב מיוחדת למשק הישראלי. המכון נוסד בינואר 1964, כממשיכו של מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל. האחריות לניהולו הכללי של המכון מוטלת על חבר נאמנים, שהרכבו הראשון נקבע על־ידי האוניברסיטה העברית בירושלים בהתייעצות עם קרן מוריס ולאורה פאלק מפיטסבורג, פנסילבניה. החלטתו של חבר הנאמנים לפרסם מחקר משקפת את הערכתו, שהמחקר עונה על הדרישות של עבודה מדעית. אולם פירוש העובדות, וכן מסקנות המחקר, מייצגים את דעתם של המחבר או המחברים, ואינם משקפים בהכרח את דעותיהם של עובדי המכון האחרים או של חבר הנאמנים.

חבר הנאמנים

ארנסט להמן — יושב ראש
שמואל נ. אייזנשטדט
יעקב ארנון
רוברטו בקי
חיים ברקאי
אריה ל. געתון
דוד הורוביץ
חיים הלפרין
דן טולקובסקי
יעקב כץ
יצחק עילם
דן פטינקין
סימון קוזנץ
נתן רוטנשטרייך

מנהל החקר: דן פטינקין

המזכירה: חסידה ניצן. העורכים: יעקב קופ, שושנה פרוינד

תוכן העניינים

הקדמה 10

מבוא 11

פרק א האוכלוסייה הערבית וכוח העבודה הערבי 13

1. גודלה של האוכלוסייה הערבית 13
2. החלוקה הגיאוגרפית 15
3. רמת ההשכלה 18
4. היחס בין מפרנסים לאוכלוסייה 19

פרק ב המבנה הענפי והמקצועי של התעסוקה 27

פרק ג החקלאות והתעסוקה הערבית 41

פרק ד כוח האדם הערבי ושוק העבודה 51

1. מצב התעסוקה הכללי 51
2. המערכת המוסדית 54
3. התעסוקה הערבית בסקטור היהודי 59
4. הפרשי שכר ותנאי עבודה 62
5. הניידות של כוח העבודה הערבי, 1961 66

פרק ה אבטלה, הכנסה, ורמת חיים 72

נספח לפרק ד: ניתוח תסוגה של הניידות ב־1961 81

ביבליוגרפיה 85

מפתח העניינים 87

רשימת הלוחות

פרק א

א־1. האוכלוסייה הלא־יהודית : 1949 עד 1952, ו־ 1961 14
א־2. האוכלוסייה לפי נפות : 1948 ו־1961 16
א־3. רמת ההשכלה, יהודים ולא־יהודים גילאי 14 ומעלה : 1961 17
א־4. חציון שנות הלימוד של אוכלוסיית לא־יהודים גילאי 14 ומעלה, לפי קבוצות גיל : 1961 18
א־5. אחוז התלמידים בקרב אוכלוסיית גילאי 5–25, ארצות נבחרות : 1961/62 19
א־6. מבנה הגיל של האוכלוסייה : ישראל וארצות נבחרות 21
א־7. שיעור ההשתתפות בכוח העבודה, לפי גיל ומין : 1961 21
א־8. ההשתתפות בכוח העבודה — גברים בני 65 ומעלה, ישראל וארצות נבחרות 23
א־9. ההשתתפות בכוח העבודה — גברים לא יהודים : 1954–1964 25
א־10. ההשתתפות בכוח העבודה — גברים לא־יהודים לפי גיל : 1958–1963 26

פרק ב

ב־1. המועסקים, לפי משלח היד : 1961 29
ב־2. גברים מועסקים לפי הענף : 1961 ו־1963 30
ב־3. מועסקים לא־יהודיים כאחוז מכלל המועסקים לפי הענף : 1961 ו־1963 31
ב־4. מועסקים לא־יהודיים לפי הענף והמעמד בעבודה : 1961 31
ב־5. המבנה הענפי של מועסקים לא־יהודיים בכפרים, ניידים ולא־ניידים, לפי מחוז : 1961 32
ב־6. המבנה הענפי של מועסקים לא־יהודיים כפריים, לפי דת : 1961 33
ב־7. מועסקים לא־יהודיים לפי ענף כלכלי וגיל : 1961 34
ב־8. מועסקים לא־יהודיים לפי משלח־היד : 1954–1963 36
ב־9. מועסקים לא־יהודיים לפי משלח־היד 56–1954 ו־63–1957 36
ב־10. מועסקים לא־יהודיים בחקלאות : שנים נבחרות 1931–1945 37
ב־11. מועסקים לא־יהודיים לפי הענף : 1958–1964 37
ב־12. גברים יהודיים מועסקים בחקלאות : 1958–1963 38
ב־13. חלקם של לא־יהודים בתעסוקה החקלאית : 1958–1964 38
ב־14. מדד אי־השוויון של המבנה הענפי ומבנה משלח־היד של מועסקים יהודיים ולא־יהודיים, גברים : 1958–1963 39

פרק ג

ג־1. תפוקה חקלאית במשקים לא־יהודיים : 1950–1961 42
ג־2. תפוקה חקלאית : 1961/62 43
ג־3. אוכלוסייה ושטח מעובד בסקטור הלא־יהודי : 1945–1951 45
ג־4. אדמות בבעלות ערבית : 1950 ו־1961 46
ג־5. אוכלוסייה כפרית ושטח מעובד בסקטור הלא־יהודי : 1952–1960 48
ג־6. יחסי קרקע/אוכלוסייה : 1960/61 49

פרק ד

ד־1. אומדן האבטלה בקרב היהודים : 1949–1964 52
ד־2. עולים חדשים מועסקים, לפי משלח־היד בישראל : 1954 53

ד־3. עובדים ניידים מכפרים לא־יהודיים, לפי נפות : שנים נבחרות 1950–1961 59
ד־4. נצרת כמקור וחיפה כייעוד של עובדים ניידים, שנים נבחרות 1950–1963 61
ד־5. שיעור הניידות לפי גיל ומין : 1961 68
ד־6. עובדים ניידים לא־יהודיים, לפי צורת יישוב המגורים והעבודה : 1961 69

פרק ה

ה־1. מועסקים לא־יהודיים, לפי מחוזות : 1961 72
ה־2. שטח מעובד לנפש של מועסקים לא־ניידים בחקלאות בכפרים, לפי מחוזות : 1961 73
ה־3. שיעורי אבטלה של יהודים ולא־יהודים : 1961 74
ה־4. משפחות שברשותן מוצרים בני־קיימא : 62–1959 ו־1964 74
ה־5. השפעת ההבדלים במבנה הענפי ובמבנה משלח־היד של התעסוקה על הבדלי הכנסות : 1961 76

מפה

האוכלוסייה הלא־יהודית העירונית והכפרית לפי האזור הטבעי : 22.5.1961
המפה מצורפת לכריכת הספר

רשימת קיצורים וסימנים

ל.מ.ס. — הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה
שנתון — שנתון סטטיסטי לישראל
המיפקד — מיפקד האוכלוסין והדיור, 1961
פרסומי המיפקד — סידרת פרסומי מיפקד האוכלוסין והדיור, 1961.

סימנים בלוחות:
.. אין נתונים
— אפס.

הקדמה

העבודה על מחקר זה נגמרה ברובה ב־1963 והיא מסתמכת על נתונים המסתיימים ב־1961. אף כי כמה מהלוחות כוללים נתונים מעודכנים יותר, לא נעשה, מסיבות טכניות, נסיון לרכז באופן שיטתי את הנתונים ולנתח את ההתפתחויות של השנים האחרונות. אך נראה, שהמבנה היסודי של כוח האדם הערבי כפי שהוצג במחקר זה וההתפתחויות שנסקרו בו, לא השתנו במידה ניכרת. עם זאת ברור, שבדיקתם של נתונים חדשים — בעיקר ביחס להכנסה ולהגירה פנימית — רצויה ביותר.

בעבודתי עמדתי בקשר עם מוסדות שונים וביניהם: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מחלקת המחקר של בנק ישראל, המדור לענייני מיעוטים במשרד העבודה, שלטונות צה"ל, לשכת היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, הסתדרות העובדים הכללית, ארכיון עתון "הארץ", "אגד", קרן הביטוח לפועלים חקלאיים וקרן הביטוח לפועלי בניין. עובדי המוסדות הללו הגישו לי סיוע רב בנתונים ובעצה. אליהו בן־עמרם הושיט לי עזרה חברית בכל שלבי העבודה. וילי בוגלר, יהושע חבושי, ודוד זכריה העמידו לרשותי חומר בסיסי שאספו בנושא זה; יצחק פינקלסטון איפשר לי, בשלבים הראשונים של עבודתי, לעיין ברשימות אישיות שלו על נושאים שונים בסקטור הערבי. משה הרטמן, צבי זוסמן, אהרן ליש, מיכאל רומן, ובנימין שידלובסקי קראו טיוטה מוקדמת של המחקר והעירו הערות רבות ערך. תודתי לד"ר נדב הלוי, לפרופ' דן פטינקין ולפרופ' סימון קוזנץ, שמהדרכתם הפקתי תועלת החורגת מעבר לנדרש בעבודתי זו. הערות חשובות קיבלתי גם מפרופ' ר. בקי.

פלג רדי היה עוזר מחקר מסור ואני מודה לו וכן לכל חברי במכון פאלק שעסקו בעריכה, בתרגום ובהדפסה של המחקר. העבודה ששושנה פרוינד השקיעה במחקר זה והשיפורים שהכניסה בו חורגים בהרבה מתפקידה כעורכת ואני חב לה תודה על כך.

עלי להוסיף כי הדעות המובעות במחקר אינן משקפות בהכרח את דעתם של האישים והמוסדות הנזכרים כאן, ואני בלבד אחראי למסקנות המחקר.

נוסח מוקדם של עבודה זו הוגש כעבודת מ. א. לאוניברסיטה העברית.

י. בן־פורת

ᗡᑕᒋᐯ

ᑎᐁᑕᒋᑎ ᒋᑕᑎ ᒐᒋᐁᑎ ᔑᑎᒋᑎᑕᑎ ᒋᒋᐁᑎᑕᒋ ᐁᔑ ᑕᔑᑕᔑᑎ ᑎᑕᐁᑕᒋ ᑎᐁᒋᑕ ᑕᐁᒋᐯᔑ. ᑎᑕᐁᒋᑕᑎ ᐁᒋᒋᑕᒋ ᑕᒋ ᑎᑕᐁᑕ ᑎᑎᒋᒋᑕ ᒋᑎᒋᑕᑕ ᐁᒋᒋᑕᑎ ᔑᒋᒋᑕ ᐁᒋᒋᑕ ᑕᒋ ᑕᐁᒋᑕ ᑕᑕᔑᑕᔑᑎ ᒋᐁᒋᔑ, ᔑᔑᔑ ᔑᒋ ᔑᑎᒋᑕᑎ ᔑᑎᔑᒋᑎᑎ ᐁᔑ ᔑᑕᔑᑕᔑᑎ ᑕᔑᑕᔑᑎ ᐁᔑ ᑎᑎ ᐁᒋᑎᒋ ᔑᑕᒋᑎᒋ — ᔑᔑᔑᑎᒋ ᐁᔑ ᑕᔑᒋᑎᒋ ᑕᒋᐁᒋᑎ ᑎᒋᐁᒋᑎᑕ. ᑎᑎᑕᒋ ᒋᑎ ᑎᑕᒋᒋᒋ, ᑕᐁᒋᑕᒋ, ᔑᑕᑎᒋᑎ ᐁᒋᒋᑕ ᑎᑎᐁᒋᑕᑕᑎ ᐁᔑ ᑎᑎᑎᐁᑕ ᑕᒋ ᐁᒋᑕ ᑎᑕᐁᑕᒋᑕᑕ, ᑎᑎᐁᑕ ᔑᐁᒋ ᑕᑎᑎ ᑎᒋᔑᑕ ᑕᔑᑕᔑᑎ ᒋᒋᒋᑎᑕᑕ ᑎᒋᑕᒋᑎᑕᑕ ᑎᑕᐁᑕᒋᑎᑕᑕ ᑎᑕᐁᑕᒋᑎᑕᑕ.

ᑕᒋᑎᐁ ᔑᒋᒋᔑᔑ ᒋᑎᔑᒋ, ᑕᐁᒋᑎᑎ, ᔑᑎ ᑎᐁᐁᑎᑎᑎ ᔑᔑ ᑎᑎᐁᑎ ᑎᑎᒋᒋᑎ ᔑᔑ ᑎᑎᐁᑎᑎᑎ ᑎᑎᑎᐁᑕ ᑕᒋ ᑎᑎᑕᐁᑕᒋᑕᑕ ᑎᑎᑎᒋᑕ ᑎᑎᒋᑕᑕ. ᑕᑎᑕᒋᑎ ᑎᑕᒋᑎ ᑎᒋᒋ ᒋᑎᑕ ᑎᑎᑕᐁᑕᒋᑕᑕ ᑎᑎᒋᑎᑕ ᑕᔑᑕᔑᑎᑎ ᒋᑕᒋᒋᑎ. ᑎᑕᐁᒋᑕᑎ ᑎᐁᒋᒋᑕᑕ ᑕᒋᑎᑎᑎ ᑎᑎᑕᐁᑕᔑᔑ ᑕᑕᒋᑎᑎ ᑎᒋᔑᑕᑕ ᑎᑕᔑᔑᑕᑕ ᑎᑕᔑᔑᑕᑕ ᑎᑕᔑ

ᲐᲑᲒᲓᲔᲖᲗᲘᲚᲘᲗᲘᲚᲘᲗᲘᲚᲘ

פרק א

האוכלוסייה הערבית וכוח העבודה הערבי

האוכלוסייה הלא־יהודית בישראל מנתה בסוף 1962 כרבע מיליון נפש, שרובם הגדול — ערבים, דרוזים וצ׳רקסים. עבודה זו אינה עוסקת באוכלוסייה של לא־יהודים יוצאי אירופה, אך לעתים נכללת אף היא בסטטיסטיקה של האוכלוסייה הלא־יהודית. מספרם של אלה נמוך יחסית וכמוהו גם ההטיה הנגרמת על־ידי הכללתם בחישובים [1]. אנו נכלול את הדרוזים והצ׳רקסים באוכלוסייה הערבית ובמהלך הדיון נשתמש במונחים ״ערבים״ ו״לא־יהודים״ כשמות נרדפים.

1. גודלה של האוכלוסייה הערבית

בסוף שנת 1947 מנתה האוכלוסייה הערבית — להוציא בדואים — בארץ־ישראל כולה 1,269,000 נפש, בעוד שבשטח שהינו עכשיו שטחה של ישראל מנתה אוכלוסייה זו 763,000 נפש [2]. באותו זמן מנתה האוכלוסייה היהודית כ־630,000 נפש, כך שהאוכלוסייה הערבית היוותה כשני שלישים מאוכלוסיית ארץ־ישראל כולה, או כ־55 אחוז מאוכ־לוסייתו של השטח שהינו עכשיו ישראל [3]. עם הקמת המדינה ירד חלקם של הערבים בכלל האוכלוסייה בטריטוריה של ישראל כתוצאה מבריחתם של הערבים — מצד אחד, ומהעלייה ההמונית של יהודים — מצד שני.

בשנת 1949 מנתה האוכלוסייה הערבית הממוצעת (כולל בדואים) 158,000 נפש, שהיוו 14.9 אחוז מאוכלוסיית הארץ. חלקה בכלל האוכלוסייה ירד בשנות העלייה ההמונית, אך מאז 52–1951 התייצב חלקה ברמה של כ־11 אחוז. להבנת משמעותה של עובדה זו יש לשים לב לכך, שמאזן ההגירה היהודי הנקי בתקופה 1951–1964 היה 560,000 נפש (מאזן ההגירה לתקופה 15.5.1948–31.12.1964 היה 1,060,000 נפש) [4], והביא לגידול יחסי ניכר באוכלוסייה היהודית. לגבי האוכלוסייה הערבית תנועת ההגירה היתה בעלת חשיבות מועטה: בשנת 1949 צורף חלק ניכר מ״המשולש הקטן״ של היום לשטח ישראל, ובשנים הראשונות שלאחר מלחמת השחרור היתה עדיין הגירה נטו של פליטים ערבים לישראל, בעיקר במסגרת התכנית לאיחוד משפחות; באותה תקופה הותר גם למספר

[1] ב־1961 היו בישראל 3,404 נוצרים ילידי אירופה ואמריקה. הם היוו אז 6.8 אחוז מהאוכלוסייה הנוצרית בישראל ו־1.4 אחוז מכלל האוכלוסייה הלא־יהודית. (מקור: ל.מ.ס., המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל, מס׳ 17 בפרסומי המפקד, ירושלים, 1964, עמ׳ 36).

[2] א. הובנה, כוח העבודה בישראל, מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל, ירושלים, 1961, עמ׳ 35.

[3] שם, עמ׳ 21.

[4] ל.מ.ס., שנתון 1965, מס׳ 16, עמ׳ 20—21.

ניכר של מסתננים ערבים להישאר במדינה. ההגירה הערבית נטו בתקופה שמאז 1952 היתה זעומה. גידולה של אוכלוסייה זו נבע, אפוא, בעיקר מריבוי טבעי, ולכן היה הוא יציב למדי, בניגוד לתנודות בשיעור גידולה של האוכלוסייה היהודית, שמקורן בגלי העלייה. ההפרש בריבוי הטבעי בין האוכלוסייה היהודית והערבית קיזז את ההשפעה של העלייה היהודית מ־1952 ואילך, ומנע ירידה בחלקם של הערבים באוכלוסיית הארץ. שיעור הריבוי הטבעי של האוכלוסייה הלא־יהודית עלה מ־35.9 לאלף ב־1951–52 ל־42.8 לאלף ב־1960–62. שיעור הריבוי הטבעי של האוכלוסייה היהודית באותה תקופה ירד מ־25.8 לאלף לאלף ל־17.1 לאלף [5]. מכאן, שרק עלייה יהודית בקצב מוגבר יכולה לשמור על חלקה של האוכלוסייה היהודית בסך־כל האוכלוסייה.

לוח א־1: האוכלוסייה הלא־יהודית: 1949 עד 1952, ו־1961
(ממוצע שנתי)

השנה	באלפים	כאחוז מכלל האוכלוסייה
1949	[1]158.0	14.9
1950	163.7	12.9
1951	170.3	11.4
1952	176.4	11.0
1961	247.9	11.3

[1] אומדן של אוכלוסיית השטחים שבגבולות הנוכחיים של ישראל.
מקור: ל.מ.ס., שנתון 1965, מס׳ 16, עמ׳ 20.

המגמה בשיעור הריבוי הטבעי אצל הערבים הינה תוצאה של העלייה בשיעור הילודה (מ־46.1 ל־50.1 לאלף) מחד, וירידה בשיעור התמותה (מ־10.1 ל־7.2 לאלף) מאידך גיסא, בתקופה 1951–52 עד 1960–62. ההבדל בין היהודים והערבים בשיעורי הריבוי הטבעי נובע, בעיקר, מההבדל בשיעורי הילודה (49.3 לאלף אצל הערבים לעומת 22.5 אצל היהודים ב־1961), המתקזז רק במעט על־ידי הבדל־מה בשיעורי התמותה (7.3 לעומת 5.7 לאלף)[6]. למרות הירידה הניכרת בשיעורי תמותת תינוקות ערביים — מ־58.3 לאלף ב־1951–52 ל־48 ב־1961 [7], עדיין קיים הבדל ניכר בין יהודים וערבים (ב־1961 הגיעה תמותת תינוקות יהודים ל־24.3 לאלף[8]). שיעור הילודה אצל הערבים בישראל שווה לשיעור הילודה של ארצות רבות באסיה ובאפריקה: הממוצע ביבשות אלו נאמד ב־41

[5] ל.מ.ס., שנתון 1964, מס׳ 15, עמ׳ 46.
[6] סביר להניח שדיווח הערבים על תמותה עדיין אינו מלא ולכן יש בוודאי הגזמה מסוימת במספרים על שיעורי הריבוי הטבעי. מקור: ל.מ.ס., שנתון 1965, מס׳ 16, עמ׳ 56—57.
[7] שם. הירידה בתמותת תינוקות ערבים קשורה בעליית חלקן של לידות בבתי חולים בכלל הלידות: שיעור התמותה ירד מ־48.0 ב־1960 ל־42.9 ב־1964, בו בזמן שהאחוז של לידות חי בבתי חולים עלה מ־54.5 ל־78.9 (שם, עמ׳ 149). עם זאת רישום מקרי מוות של תינוקות ערבים לוקה, כנראה, בחסר.
[8] שם, עמ׳ 56.

לאלף באסיה וב־47 באפריקה. שיעורי הילודה בארצות ערביות הם (ב־1960): מצרים, 42.7; ירדן, 46.3; ולבנון, 39.0 לאלף [9]. קשה לערוך השוואות בינלאומיות של שיעורי תמותה, מאחר שלעתים קרובות קיים רישום־חסר של מקרי מוות, אולם אין ספק, שתמותת ערביי ישראל נמוכה מן הקיים בארצות מתפתחות. שיעור הריבוי הטבעי אצל הערבים בישראל, שהינו מהגבוהים בעולם, נובע אפוא מצירוף של שיעור ילודה של ארצות בלתי־מפותחות ושיעור תמותה של ארצות מפותחות. שיעור הילודה אצל הערבים בארץ ישראל היה גבוה במשך תקופת המנדט ועלה אף יותר בתקופת המדינה. לעומת זאת היתה ירידה מתמדת בשיעור התמותה; מכ־19 לאלף במשך תקופת מלחמת העולם השנייה ירד השיעור ל־9.7 ב־1953–54 ול־7.3 ב־1961.

כפי שניתן לצפות, שיעור הילודה בכפרים (52.2) גבוה מאשר בערים (42.7). בחלקו נובע הפרש זה מההבדלים בשיעורי הילודה בין בני הדתות השונות: שיעור הילודה אצל המוסלמים והדרוזים גבוה מאשר אצל הנוצרים, והאחרונים מהווים חלק גדול, יחסית, באוכלוסייה הערבית העירונית. הממוצע המשוקלל של שיעורי הילודה של בני הדתות השונות (משוקלל על־פי חלקה של כל עדה באוכלוסייה הלא־יהודית העירונית) לא היה שונה באופן בולט מהשיעור העירוני שנמדד. דבר זה כוחו יפה גם לגבי האוכלוסייה הכפרית. לעומת זאת, שיעורי הילודה לפי עדות לא ניתן "להסבירם" כממוצעים משוקללים של שיעורי הילודה לפי צורות יישוב; ולכן, צורות היישוב כשלעצמן יש להן, כנראה, השפעה מועטת על שיעורי הילודה [10].

2. החלוקה הגיאוגרפית

קיימת מידה ניכרת של הפרדה במקום המגורים של יהודים וערבים. במיפקד האוכלוסין 1961, רק 11.3 אחוז מהערבים דיווחו על עצמם כמתגוררים בערים המעורבות, ולא יותר מ־3 אחוזים התגוררו ביישובים יהודיים אחרים. הפרדה זו היא לא רק לפי היישוב, אלא אף בתוך האזורים השונים מתרכזים כל היישובים הערביים בסביבה אחת. כ־65 אחוז מהערבים גרים בצפון המדינה (כולל חיפה), כ־20 אחוז מרוכזים במשולש הקטן, והשאר נמצאים בתל־אביב ובסביבתה, בדרום ובירושלים. הריכוז הגיאוגרפי, מקורו בתקופה שלפני קום המדינה, והוא התחזק כתוצאה משיעורי הבריחה השונים בתקופת מלחמת השחרור. לוח א־2 מראה, שבנפות באר־שבע ועכו, שהיו האזורים ה"ערביים" ביותר בתקופת המנדט, גדלה האוכלוסייה היהודית, באופן יחסי, יותר משיעור גידולה הכללי של האוכלוסייה היהודית, ולכן חלה ירידה יותר מיחסית בחלקה של האוכלוסייה הערבית באזורים אלה. כפי שאפשר לראות מלוח א־2, יש נטייה קלה בלבד מצד הערבים להעתקת מקום המגורים מהאזורים הערביים לאזורים היותר "יהודיים" של הארץ. גם באופן כללי היתה ניידות קטנה יחסית במקומות מגוריהם של ערבים. במיפקד האוכלוסין 1961 השיבו 95.3 אחוז מראשי המשפחות, כי לא החליפו את מקום

[9] U.N., *Demographic Yearbook, 1961*, Table 2, and *1962*, Table 14.

[10] ל.מ.ס.: התכונות הדמוגרפיות של האוכלוסייה, חלק ו, מס' 7 בפרסומי המיפקד, עמ' 86; שנתון 1962 מס' 13, עמ' 63, 66, 67.

לוח א־2: האוכלוסייה לפי נפות [1] 1948 ו־1961

הנפה	התחלקות האוכלוסייה הלא־יהודית		לא־יהודים כאחוז מכלל אוכלוסיית הנפה		הגידול היחסי באוכלוסייה היהודית בנפה מחולק בגידול היחסי באוכלוסייה היהודית כולה:
	1948 (1)	1961 (2)	1948 (3)	1961 (4)	1961–1948 (5)
עכו	31.2	31.7	89.0	61.2	4.2
יזרעאל	22.4	21.7	59.2	44.5	1.0
חדרה	11.7	11.9	36.9	31.3	0.6
באר־שבע	8.3	7.4	91.9	18.8	38.9
כנרת	3.3	3.2	26.1	18.2	0.8
השרון	6.6	7.0	28.2	17.0	1.3
נפות אחרות	16.5	17.1	4.2	2.7	1.5
סך־הכל	**100.0**	**100.0**	17.9	11.3	1.0

[1] החלוקה לנפות בשנת 1948 נעשתה בהתאם להגדרתן בשנת 1961, כולל שטחים אשר צורפו לישראל רק בשנת 1949. האוכלוסייה הנזכרת כאן הינה אומדן אוכלוסיית הנפות ב־1948, כולל פליטים שחזרו לישראל אחרי 1948.

מקור: ל.מ.ס., התכונות הדמוגרפיות של האוכלוסייה — חלק ו, מס׳ 7 בפרסומי המיפקד, לוחות 16, 17, עמ׳ 38–41.

מגוריהם ב־5 השנים שקדמו לשנת המיפקד [11]. הטיית מה כלפי מטה בשיעור הניידות נגרמת כנראה, כתוצאה מכך שרווקים צעירים שהעתיקו את מקום מגוריהם נרשמו כמתגוררים בבית הוריהם.

אין גם עדות לתנועה משמעותית מן הכפר אל העיר. אומדן ההגירה הפנימית, שחושב כהפרש בין הגידול באוכלוסייה ובין הגידול הטבעי [12], מצביע על הגירה מסוימת לחיפה ולעכו ועל הגירת־מה מיתר הערים המעורבות. ב־1961 גרו ביישובים עירוניים 63,000 לא־יהודים, שהם 25.7 אחוז בלבד מהאוכלוסייה הלא־יהודית (16.9 אחוז מהמוסלמים ו־61.4 אחוז מהנוצרים). מחציתם התגוררו בערים הערביות נצרת ושפרעם (שהינה למעשה כפר גדול, ושאי־הכללתה תוריד את האחוז ל־22.8); כ־10,000 בחיפה; כ־6,000 ביפו; וכ־10,000 בערים מעורבות אחרות — עכו, רמלה, ולוד [13]. 74.3 אחוזי האוכלוסייה הכפרית כוללים 11 אחוז בדואים.

אחוז העירוניים באוכלוסייה הערבית בישראל נמוך מזה שבארצות ערב (עירק — 39.2

[11] ל.מ.ס., המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל, מס׳ 17 בפרסומי המיפקד, עמ׳ 18, 91.

[12] על חישוב זה אני חב תודה למ. רומן ולא. בן־עמרם.

[13] ל.מ.ס., התכונות הדמוגרפיות של האוכלוסייה, חלק ו, מס׳ 7 בפרסומי המיפקד, עמ׳ 102–103; המוסלמים הנוצרים והדרוזים בישראל, מס׳ 17 בפרסומי המיפקד, עמ׳ 102—107.

ב־1957; סוריה — 42.3 ב־1960; ירדן — 43.8 ב־1961; מצרים — 37.9 ב־1960)[14]. אחוז זה נמוך אף משל האוכלוסייה הערבית בארץ־ישראל בסוף תקופת המנדט (36 אחוז ב־1944)[15]. הבריחה הערבית מהערים היתה רבה יותר מאשר מהכפרים, ורובם של המרכזים העירוניים הערביים בתקופת המנדט חדלו להיות כאלה עם קום המדינה.

3. רמת ההשכלה

רמת ההשכלה של האוכלוסייה הערבית הינה גורם מכריע בקביעת אופיו של היצע העבודה של הערבים ובעיצוב המבנה הענפי והמקצועי של התעסוקה הערבית.

לוח א־3: רמת ההשכלה, יהודים ולא־יהודים גילאי 14 ומעלה: 1961

	חציון שנות הלימוד (1)	באחוזים מגילאי 14+ יודעי קרוא וכתוב (2)	11+ שנות לימוד (3)	13+ שנות לימוד (4)
גברים				
סך־הכל יהודים	8.9	88.0	29.7	11.9
ילידי הארץ	10.7	99.0	45.9	14.7
ילידי אירופה-אמריקה	9.5	98.3	35.1	16.1
ילידי אסיה-אפריקה	6.9	81.8	14.0	4.5
שנת העלייה: לפני 1948[1]	7.2	86.7	16.3	5.4
1954–1948	6.9	82.3	13.6	4.1
1961–1955	6.8	77.2	14.1	5.4
לא־יהודים	5.2	68.0	6.5	2.0
נשים				
סך־הכל יהודיות	7.9	83.0	22.6	7.8
ילידות הארץ	10.4	97.1	42.6	15.9
ילידות אירופה-אמריקה	8.8	96.2	27.0	9.4
ילידות אסיה-אפריקה	3.7	56.6	6.2	1.5
שנת העלייה: לפני 1948[1]	3.7	59.2	8.9	2.5
1954–1948	3.3	55.7	5.2	1.1
1961–1955	5.0	58.0	8.0	2.2
לא־יהודיות	[2]0.7	28.5	3.5	1.1

[1] בלוחות הבאים יכונו עולים שהגיעו לפני שנת 1948 — "ותיקים", והעולים בשנת 1948 ואילך — "עולים חדשים".

[2] המספר 0.7 מניח התחלקות של קו ישר בין בעלי 0 עד 0.9 שנות לימוד. למעשה, 69 אחוזים מהנשים הלא־יהודיות לא למדו כלל בבית ספר.

מקור: ל.מ.ס.: שנתון 1963, מס' 14, עמ' 659, 663–664; שנתון 1964, מס' 15, עמ' 25–26; המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל, עמ' 53.

[14] U.N., *Demographic Yearbook 1963*, Table 5, and *1964*, Table 27.
הגדרתה של "אוכלוסייה עירונית" שונה ממדינה למדינה, אולם ההגדרה הנהוגה בישראל אינה הגדרה מצמצמת ולכן אין להניח שהיא משפיעה על ההבדלים הנזכרים.

[15] W. Pinner, *How Many Arab Refugees?*, McGibbon and Kee, London, 1959.

בלוח א־3 מוצגים מודדים שונים של רמת ההשכלה של היהודים והערבים. רמת השכלתם של הערבים נמוכה יותר לפי כל המודדים, ונמוכה אף משל העולים יוצאי אסיה־אפריקה, שהינם בעלי רמת ההשכלה הנמוכה ביותר באוכלוסייה היהודית. דירוג הקבוצות השונות והפער הניכר ביניהן, בעיקר באחוז בעלי השכלה תיכונית או גבוהה [טורים (3) ו־(4)], ראויים לציון לגבי הדיון שלהלן. הפער בין גברים לנשים, באוכ־לוסייה הערבית, ניכר יותר מאשר באוכלוסייה היהודית, ובמיוחד בידיעת קרוא וכתוב ובהשכלה יסודית. הפער הקטן יותר בשיעור בעלי השכלה גבוהה משקף אי־שיוויון גדול יותר ב"התחלקות ההשכלה" אצל נשים. בקרב הגברים קיים מיתאם שלילי בין רמת ההשכלה והגיל (ראה לוח א־4). ושוב, ניתן לקשור תופעה זו אל תכונות כוח העבודה.

לוח א־4: חציון שנות הלימוד של אוכלוסיית לא־יהודים גילאי 14 ומעלה, לפי קבוצות־גיל: 1961

קבוצת הגיל	גברים	נשים [1]
סך־הכל	5.2	0.7
19–14	6.8	1.7
24–20	6.3	0.8
29–25	5.7	0.7
34–30	4.6	
39–35	3.9	
44–40	2.8	
49–45	1.5	0.6
54–50	0.9	
59–55	0.9	
64–60	0.8	
+65	0.7	

[1] ראה הערה 2 בלוח א־3.

מקור: ל.מ.ס., המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל, מס' 17 בפרסומי המיפקד, לוח 42, עמ' 53.

שיעורם של חסרי ידיעת קרוא וכתוב, מקרב ערביי ישראל, נמוך מזה שברוב ארצות ערב: 32 אחוז מהגברים גילאי 14 ומעלה בישראל, לעומת: 59.5 במצרים (גילאי 15 ומעלה) ב־1960; 49.9 בירדן (גילאי 15 ומעלה) ב־1961; 46.5 בסוריה (גילאי 10 ומעלה) ב־1960; 73.1 בעירק (גילאי 5 ומעלה) ב־1957 [16]. לגבי ירדן קיימים נתונים

[16] U.N., *Demographic Yearbook 1963*, Table 13.

המאפשרים השוואה גסה של רמת ההשכלה של אוכלוסייתה עם זו של ישראל. הנתונים מראים, ש־64 אחוז מהגברים הירדניים גילאי 15 ומעלה לא למדו יותר מ־4 שנים בבית ספר יסודי (לעומת 48 אחוז בלבד בקרב ערביי ישראל). עליונותם של ערביי ישראל במובן זה קיימת בכל קבוצות הגילים, אולם בשנים האחרונות הצטמצם הפער במידת מה [17]. ואולם, שיעורם של בעלי השכלה תיכונית — מלאה או חלקית — בירדן

לוח א־5: אחוז התלמידים בקרב אוכלוסיית גילאי 5–25, ארצות נבחרות: 1961/62

מצרים	31
עירק	36
ירדן	41
לבנון	48
ישראל: לא־יהודים	46
יהודים	72

מקור: ישראל — ל.מ.ס., שנתון 1963, מס' 14, עמ' 38, 41, 368.
ארצות אחרות — UNESCO, *International Yearbook of Education 1962*; UN, *Demographic Yearbook 1963*, Table 5.

גבוה מזה שבין ערביי ישראל, עדיפות שהושגה רק לאחרונה (36 אחוז מגילאי 15–29 בירדן לעומת כ־16 אחוז מערביי ישראל גילאי 14–29. הנתונים המקבילים לגילאי 30 ומעלה הם בסביבות 8 אחוזים בשתי המדינות) [18]. בחלקו נזקף הדבר לזכות פעולותיה של סוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם, אולם נראה, שבתחום ההשכלה התיכונית והגבוהה נעשה בארצות ערב יותר מאשר בקרב ערביי ישראל, אף כי בישראל אחוז בעלי השכלה בסיסית כלשהי גבוה יותר.

4. היחס בין מפרנסים לאוכלוסייה

אין הגדרה חד־משמעית למושג "מפרנס". ההגדרה של כוח העבודה בסקרי כוח־אדם היא — מועסקים (כולל נעדרים זמנית מעבודתם) ומחפשי עבודה באופן פעיל בתקופת החקירה. השימוש בהגדרה זו כרוך בכמה קשיים אשר לחלקם נודעת חשיבות מיוחדת בדיון על האוכלוסייה הכפרית־חקלאית. קושי אחד נובע מכך שתקופת החקירה הינה קצרה, בדרך כלל, והנתונים מושפעים, אפוא, מתנודות עונתיות. תנודות אלו חריפות במיוחד בחקלאות ובבניין, שבהם מתרכזים המועסקים הערביים. במקומות בהם אין שוקי

[17] הנתונים לגילאי 25–29 הם 62 אחוז בירדן לעומת 40 אחוז בישראל, ולגילאי 15–19 האחוזים הם 30 ו־22, בהתאמה.

[18] הנתונים על ירדן הם נתוני מיפקד האוכלוסין 1961, כפי שפורסמו בלוח 35 ב־ *Demographic Yearbook 1964* של האו"ם. הנתונים על ערביי ישראל שאובים מ־ל.מ.ס., המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל, מס' 17 בפרסומי המיפקד, לוחות 41, 42 ו־43. בתי־ספר מקצועיים וחקלאיים נחשבים כבתי ספר תיכוניים.

עבודה מאורגנים, ההבחנה בין מובטל לבין מי שאינו שייך לכוח העבודה, אינה תמיד ברורה, ויש חשש שחלק מהמובטלים יושמטו בטעות ויוצאו מהקטיגוריה של השייכים לכוח העבודה. בעיית ההגדרה קיימת גם לגבי ה"מועסקים", בעיקר בגלל מספרם הגדול של בני משפחה שאינם עוברים את השוק ועובדים ללא תשלום במשק המשפחתי. בעיה זו חמורה במיוחד אצל נשים, בגלל הקושי להבחין בין עבודת האשה כעקרת בית לבין עבודתה במשק החקלאי של המשפחה. הקבוצות הללו צריכות להיכלל בכוח האדם, אך לפי המוסבר לעיל ייתכן שלעתים נאמדות הן אומדן־חסר. בעיות אלה הן אמנם כלליות, אך חשיבותן לגבי הסקטור הערבי היא רבה יותר בגלל צורת יישובו, מבנהו הענפי ורמת השכלתו. בעיה נוספת היא התלות בין שיעורי ההשתתפות בכוח העבודה ובין הביקוש לעבודה, שכתוצאה ממנה אין שיעורי ההשתתפות משקפים נכונה את היצע העבודה. עדות לכך היא קיומו של מיתאם שלילי בין שיעורי ההשתתפות ושיעורי האבטלה בקרב האוכלוסייה היהודית ואצל גברים ערביים[19]. בגלל קשיים אלה יש להתייחס בזהירות להשוואות של שיעורי ההשתתפות לאורך זמן ולהשוואות בחתך, בעיקר בין משקים בהם ננקטו שיטות מדידה והגדרה שונות.

ב־1961 היה היחס בין כוח העבודה ובין סך־כל האוכלוסייה 25.3 אחוז אצל כלל הערבים ו־43.5 אחוז לגברים ערביים; לגבי יהודים המספרים הם 36.8 ו־53.1, בהתאמה, וגם הם אינם יכולים להיחשב גבוהים. גם בין ערביי ארץ־ישראל ב־1931 היה אחוז האוכלוסייה הפעילה גבוה יותר ממה שהוא היום. ברוב ארצות אירופה האוכלוסייה הפעילה מהווה למעלה מ־40 אחוז מהאוכלוסייה כולה (למעלה מ־60 אחוז בין הגברים), ובארצות אפריקה ואמריקה הדרומית למעלה מ־30 אחוז (למעלה מ־50 אחוז בין הגברים). מבין המדינות שנכללו בהשוואה בינלאומית של שיעורי ההשתתפות, שנערכה על־ידי קוזנץ, נמצאה רק מדינה אחת (פורטו־ריקו) בה היחס בין כוח העבודה ובין האוכלוסייה היה פחות מ־30 אחוז[20]. גם אם בני משפחה העובדים ללא תשלום יוצאו מהחישוב, עדיין נשאר אחוז כוח העבודה גבוה מאשר בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל.

הגורם העיקרי ליחס הנמוך הוא מבנה הגילים. האוכלוסייה הערבית בישראל היא כיום אחת הצעירות בעולם, במיוחד בהשוואה עם המדינות "הוותיקות" של אירופה (המיוצגות על־ידי דנמרק בלוח א־6). לוח א־6 מראה, שערביי ישראל צעירים יותר מיהודי ישראל ואף מערביי ארץ־ישראל ב־1931. חלק גדול, יחסית, מהאוכלוסייה הערבית הוא מחוץ לגילי העבודה. חלק גדול מהאוכלוסייה שבגיל 14 ומעלה הם בקבוצות גילי העבודה הצעירות יותר, עם שיעור השתתפות נמוך.

לוח א–7 מציג את שיעורי ההשתתפות לפי קבוצות גיל ומין באוכלוסייה הערבית,

[19] מקדם המיתאם בין הערבים הוא 0.57 ברמת מובהקות של 0.05. החישוב נעשה על־פי נתונים של שיעורי השתתפות בכוח העבודה ואבטלה לפי נפות שהופיעו ב־ל.מ.ס., כוח העבודה, חלק ו, מס׳ 9 בפרסומי המפקד, לוח 14. באשר למיתאם בין יהודים, ראה א. הובנה, שם, עמ׳ 50–51.

[20] S. Kuznets, "Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations II. Industrial Distribution of National Product and Labor Force", *Economic Development and Cultural Change*, V (supplement to No. 4, July 1957) 106–107.

לוח א־6: מבנה הגיל של האוכלוסייה: ישראל וארצות נבחרות

(אחוזים)

	סך־הכל	14–0	29–15	44–30	64–45	65+	גיל חציוני
ישראל (1961)							
יהודים	**100.0**	34.8	21.2	18.7	20.0	5.3	25.6
לא־יהודים	**100.0**	46.7	25.9	13.2	10.0	4.2	
מוסלמים	**100.0**	48.6	26.1	12.3	9.0	4.0	15.6
נוצרים	**100.0**	39.7	25.9	15.8	13.5	5.1	20.5
ארץ־ישראל (1931)							
מוסלמים	**100.0**	41.5	24.8	18.0	11.3	4.4	
נוצרים	**100.0**	34.7	29.2	17.8	13.0	5.3	
ארצות אחרות							
מצרים (1960)	**100.0**	42.7	22.6	17.9	13.3	3.5	
עירק (1957)	**100.0**	44.9	21.2	16.1	12.7	5.1	
סודאן (1960)	**100.0**	46.7	26.9	15.1	9.3	2.0	
קמבודיה (1959)	**100.0**	44.6	25.3	16.2	11.6	2.3	
אוגנדה (1959)	**100.0**	41.5	25.8	19.0	11.6	2.1	
דנמרק (1959)	**100.0**	25.1	21.1	19.6	23.6	10.6	

מקור: ישראל — ל.מ.ס., שנתון 1962, מס' 13, עמ' 45.
ארץ־ישראל — E. Mills, *Census of Palestine 1931*, Vol. I: Report, 1933, Subsidiary Table II, p. 155.
ארצות אחרות — UN, *Demographic Yearbook 1961*, Table 5; *1963, Table* 5

לוח א־7: שיעור ההשתתפות בכוח העבודה, לפי גיל ומין: 1961 [1]

מין וגיל	יהודים: סך־הכל	יהודים: עולים חדשים מאסיה־אפריקה [2]	לא־יהודים [3]
גברים			
סך־הכל	79.0	77.4	79
17–14	38.0	45.0	58
34–18	79.2	84.4	94
54–35	96.6	93.5	90
64–55	86.1	72.3	65
65+	36.8	23.1	14
נשים			
סך־הכל	29.4	22.7	11

[1] הנתונים מבוססים על מידגם, ולמספרים הנמוכים מובהקות מועטת.
[2] ראה הערה 1 ללוח א־3.
[3] המספרים על לא־יהודים חושבו על־ידי הפחתת יהודים מסך־כל האוכלוסייה (ראה גם הערה 21 בעמ' 22.

מקור: ל.מ.ס., שנתון 1962, מס' 13, עמ' 85–384, 402 (נתוני סקרי כוח אדם).

באוכלוסייה היהודית (מגיל 14 ומעלה), ובקבוצה של עולי אסיה־אפריקה [21]. כאשר אנו משווים בין ערבים ליהודים בארץ, אנו עורכים השוואות נפרדות עם יהודים עולי אסיה־אפריקה, שרובם עלו מהארצות הערביות והמוסלמיות של המזרח התיכון וצפון אפריקה. בדרך כלל סוטה שיעור ההשתתפות של עולי אסיה־אפריקה מהממוצע של האוכלוסייה היהודית לאותו כיוון — אם כי לא באותה מידה — כמו זה של האוכלוסייה הערבית [22].

השוואת שיעורי ההשתתפות המוצגים בלוח א–7 מראה [23]:

(א) שיעור ההשתתפות הכולל של גברים שווה, בערך, בכל קבוצות האוכלוסייה.

(ב) שיעורי ההשתתפות של ערבים צעירים גילאי 14–34 גבוהים מאלו של צעירים יהודיים.

(ג) שיעורי ההשתתפות של גילאי 35 ומעלה אצל הערבים נמוכים יותר מאשר בקרב היהודים, וההבדל הולך וגדל עם הגיל.

(ד) שיעור ההשתתפות של נשים ערביות נמוך מזה של נשים יהודיות. בכל אחת מהשוואות אלה עומדת קבוצת יהודי אסיה־אפריקה בתווך בין כלל היהודים והערבים.

נתאר את הרקע להבדלים אלה ואת ההסברים האפשריים.

נתחיל בשיעורי ההשתתפות של גברים: שיעור השתתפות צעירים (גילאי 14–17) אינו גבוה במיוחד בהשוואה לארצות אחרות, אך הוא גבוה בהרבה מאשר אצל היהודים. אחוז זה מהווה השלמה לאחוז הנמוך של תלמידים בקרב קבוצת גיל זו באוכלוסייה הערבית. ב־1961 הגיע שיעור הלומדים בגיל זה ל־23 אחוז בין הנערים הערביים ו־11 בין הנערות, לעומת 58 אחוז בשני המינים בקרב היהודים [24]. אחת הסיבות להבדל זה הוא השוני בהיצע של שירותי חינוך על־יסודיים לאוכלוסייה הערבית. החינוך העל־

[21] רובם של הנתונים על כוח העבודה הלא־יהודי, בהם השתמשנו במחקר זה, שאוב מסקרי כוח אדם, הנערכים מאז 1954 על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, וממיפקד האוכלוסין והדיור 1961. ההערות הבאות כוחן יפה לגבי רוב הנתונים על ערבים המצוטטים מהמקורות הנזכרים. סקרי כוח אדם: מספרם של לא־יהודים שנכללו במדגמים היה — עד 1963 (להוציא סקר 1954) — קטן מאד, והלשכה נמנעה מלפרסם נתונים נפרדים על לא־יהודים בגלל טעויות הדגימה הגבוהות, עובדה המשקפת את חוסר מהימנותם של הנתונים. הנתונים המוצגים במחקר הם, במקרים רבים, נתוני שארית, היינו — חושבו על־ידי הפחתת מספרים על יהודים מהמספרים המקבילים על סך־כל האוכלוסייה. אנו מנצלים נתונים אלה, על אף מגבלותיהם, מאחר שעלינו למצות כל אפשרות לדלות אינפורמציה ממירב המקורות בנושא שעליו ידוע לנו כה מעט. חובה, אפוא, לחזור ולהזהיר, הן את הכותב והן את הקורא, על מגבלותיהם החמורות של הנתונים.

מיפקד האוכלוסין והדיור 1961: הנתונים על כוח העבודה נשאבו משלב ב׳ של המיפקד שהיה מבוסס על מידגם של 20 אחוז ממשקי הבית. טעויות דגימה אינן מהוות, אפוא, מקור לדאגה בהקשר זה. ואולם הם לוקים, כנראה, ביתר שאת בטעויות תשובה ובעונתיות. הנפגעים ביותר מליקויים אלה הם הנתונים על תעסוקת נשים ועל תעסוקה בחקלאות המהווים, כנראה, אומדן חסר.

[22] כמו שצויין על־ידי א. הובנה, שם.

[23] הלוח מבוסס על ממוצע סקרי כוח־אדם ב־1961. הנתונים השונים במקצת של שלב ב׳ של מיפקד 1961 מוליכים לאותן מסקנות.

[24] כל הנתונים הם לגילאי 14–19; ראה ל.מ.ס., שפות, ידיעת קרוא וכתוב, ורמת ההשכלה, חלק ו, מס׳ 15 בפרסומי המיפקד, עמ׳ 54, 64, 81–82.

יסודי בישראל אינו ממלכתי אלא נתון בידי גופים ציבוריים למחצה, פרטיים ומוניצי־פליים. פעולותיהם של אלה בסקטור הערבי מצומצמות ביותר, מלבד פעולת המיסיון בקרב האוכלוסייה הנוצרית. יש לזכור, שהקמתם ואחזקתם של בתי־ספר על־יסודיים ביישובים כפריים קטנים קשה ויקרה יותר מאשר באזורים עירוניים צפופים. הסיבה השנייה נעוצה, כנראה בביקוש להשקעה בחינוך. סביר להניח, שהשקעה בחינוך על־יסודי עיוני הינה במקרים רבים בלתי־כדאית לנער הערבי.

גם בקבוצת הגיל 18–34 אחד הגורמים להבדלים בשיעורי ההשתתפות הוא הלימודים, אך בקבוצות גיל זו פועל גורם נוסף והוא — השירות הצבאי, שרק האוכלוסייה היהודית חייבת בו. שיעור ההשתתפות בגילים היותר מבוגרים נמוך במידה ניכרת: לוח א־8 מראה, שהשיעור לערבים זקנים נמוך מאד כאשר משווים אותו לשיעורים של כמה מהארצות הפחות מפותחות באזור, ואף בהשוואה לארצות מאד מפותחות.

לוח א־8: ההשתתפות בכוח העבודה — גברים בני 65 ומעלה, ישראל וארצות נבחרות

(אחוזים)

הולנד (1960)	19.9
בלגיה (1961)	9.8
ארצות־הברית (1960)	30.5
יוון (1961)	43.7
טורקיה (1960)	85.6
מצרים (1960)	62.5
סוריה (1960)	39.2
ירדן (1961)	40.6
עירק (1957)	70.3
ישראל — יהודים	36.8
יהודים עולי ארצות אסיה-אפריקה	23.1
לא־יהודים	13.6

מקור: ישראל — לוח א־7.
ארצות אחרות — UN, *Demographic Yearbook, 1964*, Table 8.

חלק מההסבר נעוץ, בוודאי, בצירוף של מבנה המשפחה ותנאי השוק. המשפחה הערבית הממוצעת היא משפחה גדולה למדי, כך שיחד עם המפרנס המבוגר מתגורר מפרנס צעיר אחד או שניים שהם משתתפים פעילים בכוח העבודה (יש לזכור את הגיל הצעיר של כניסת הערבים לכוח העבודה). עקב הגידול המהיר של ההכנסה לאורך זמן, והשינוי האיטי יחסית בהרגלי הצריכה, הכנסתו של המפרנס הצעיר עולה על הדרוש לצורכי המשפחה כולה, והמבוגרים יכולים, על כן, להפסיק לעבוד בגיל מוקדם יחסית. נטייה זו מתחזקת על־ידי אופיו של הביקוש לעבודה שכירה, הבא בעיקרו, כמו שנראה להלן, מהסקטור היהודי. בסקטור היהודי אפשרויותיו של הזקן הערבי מעטות, בגלל חוסר השכלתו וחוסר הכשרה מקצועית, עובדה הבולטת בישראל יותר מאשר בארצות בלתי מפותחות בהן הסקטור המודרני, בעל הביקוש למיומנות, קטן יותר. כאשר המצב בשוק העבודה גרוע לגבי כל הגילים יתכן שכדאי למשפחה לשלוח את כל אנשיה לשוק

העבודה, וזה ההסבר לשיעור ההשתתפות הגבוה בארצות מתפתחות; אך כאשר למפרנס הצעיר הכנסה גבוהה יכולה המשפחה ליהנות מהכנסה העולה על הוצאותיה לצריכה בטווח הארוך מבלי לשלוח את הזקנים לשוק העבודה.

גורם הפועל בכיוון ההפוך הוא, כאשר המפרנס הראשי עובד מחוץ לכפר, והטיפול במשק החקלאי מוטל על בני המשפחה — נשים, ילדים וגברים בגיל מתקדם. יתכן שמקרים אלו לא באו לידי ביטוי מספיק בנתונים.

חלק משיעור ההשתתפות הנמוך של נשים ערביות מייחסים אותו, בדרך כלל, ל"טעות תשובה", (דהיינו, נשים העובדות במשק, ואשר יש לסווגן כעובדות ללא תשלום, אינן מדווחות על כך). על אף הערות אלו, סביר לייחס חלק משיעור נמוך זה לאפשרויות התעסוקה המוגבלות העומדות לרשותן. בגלל רמת השכלתן הנמוכה נסגרות בפניהן הרבה אפשרויות תעסוקה הפתוחות בפני האשה היהודית, כגון הוראה ופקידות. ריחוקה של העיר ממקום מגוריהן מהווה מכשול לגבי אותם עיסוקים שאינם דורשים השכלה, כגון עזרה במשק בית. גם הביקוש לעבודה בחקלאות במקום המגורים הוא מוגבל בהיקפו, בעוד שעבודה בחקלאות היהודית נתקלת, לעתים, בבעיית המרחק. עובדות אלו מביאות לכך, ששיעור השתתפותן של נשות העיר הערביות, שהן בוודאי משכילות יותר, גבוה מזה של נשות הכפר.

שני גורמים נוספים הם בעלי חשיבות מכרעת לגבי האשה הערבית. ראשית, גיל נישואים נמוך ומשפחה גדולה: למרות העובדה שאחוז הנשים הערביות הנשואות נמוך במקצת מאשר בין היהודים, נישואות הנשים הערביות בגיל צעיר יותר (בגיל חציוני של 19.5, לעומת 21.7 אצל יהודיות [25]), עובדה שיכולה אולי להסביר את הירידה בשיעורי ההשתתפות של הערביות בגיל מוקדם יותר. הסבר לעצם ההבדל בשיעורי ההשתתפות ניתן על־ידי ההבדל בשיעורי הפריון ובגודל המשפחה. שיעורי הפריון (לאלף) היו: 241.6, 163.2, ו־102.1 לנשים ערביות, לנשים יהודיות יוצאות אסיה־אפריקה, ולסך־כל הנשים היהודיות, בהתאמה. במשפחה הערבית הממוצעת היו 5.4 אנשים, 4.9 במשפחות יהודיות יוצאות אסיה־אפריקה, ו־3.8 במשפחות יהודיות (הנתונים כוללים רווקים) [26]. מצב זה מביא לכך, שלנשים אלה קשה יותר לעזוב את הבית. שיעור הפריון הגבוה יכול להסביר את הירידה הגדולה בשיעור ההשתתפות של ערביות לאחר הנישואים (לפי מיפקד 1961 היה היחס בשיעורי ההשתתפות של בודדות ונשואות 1 : 2.2 אצל ערביות לעומת 1 : 1.6 אצל יהודיות) [27].

את הגורם השני מהוות ההגבלות החברתיות על עבודת נשים — ובמיוחד נשואות — בחברה מסורתית. הגבלות אלה — החלות בוודאי גם על רבים מהעולים היהודיים מארצות מוסלמיות — חמורות עוד יותר כאשר מדובר בעבודת נשים מחוץ למקום מגוריהן.

לוח א־9 מראה, ששיעור ההשתתפות של גברים התחיל לעלות ב־1958, ומגמה דומה ניכרת אצל הנשים. בקרב האוכלוסייה היהודית קטנים הם השינויים משנה לשנה, וקשה

[25] ב־1960 (ל.מ.ס., שנתון 1963, מס' 14, עמ' 73–74).

[26] שיעורי פריון (1960) — שם, עמ' 89, 92.

גודל המשפחה (1961) — ל.מ.ס., שנתון 1962, מס' 13, עמ' 58–59.

[27] נתוני ל.מ.ס. שלא פורסמו.

לוח א־9: ההשתתפות בכוח העבודה — גברים לא־יהודים: 1954-1964 [1]

		אוכלוסיית גילאי 14 + (אלפים)		אחוז בני 14 + המשתתפים בכוח העבודה			
		סך־הכל	בכוח העבודה	סך־הכל	להוציא בני משפחה ללא תשלום	ממוצעים נעים דו־שנתיים	
						סך־הכל	להוציא בני משפחה ללא תשלום
1954	(יוני)	49.9	37.8	75.8	67.3		
1955	(נובמבר)	53.0	41.4	78.1	70.9		
1957	(נובמבר)	56.7	43.0	75.8	68.1		
1957		56.3	42.3	75.1	68.6	73.9	67.8
1958		62.3	45.3	72.7	67.1	73.8	68.3
1959		64.6	48.4	74.9	69.5	75.2	70.0
1960		67.2	50.7	75.4	70.4	77.1	71.6
1961		69.8	55.0	78.8	72.8	79.5	73.9
1962		72.8	58.4	80.2	75.0	81.0	77.0
1963		72.8	59.6	81.8	79.1	81.9	..
1964		74.9	61.4	82.0	..		

[1] שלוש השורות הראשונות מבוססות על מידגמים חד־פעמיים, הנתונים להשפעה עונתית. מכאן, שהנתונים מהימנים פחות מן הנתונים המאוחרים יותר, המבוססים על ממוצעים של שני מידגמים שנתיים (1957) ושל ארבעה מידגמים שנתיים (1958-64) שנלקחו ברציפות מדי 3 חודשים. ראה גם הערה 3 ללוח א־7.

מקור: ל.מ.ס.:

1954 — סקר כוח האדם יוני 1954, פרסום מיוחד מס' 56, עמ' 2, 52.
שנים אחרות: שנתונים כלהלן:
נובמבר 1957 — תשי"ח, מס' 9, עמ' 292, 298.
ממוצע 1957 — תשי"ט, מס' 10, עמ' 292, 297.
1958, 1961 — 1962, מס' 13, עמ' 82-380, 99-398.
1959, 1962 — 1963, מס' 14, עמ' 88-486, 13-512.
נובמבר 1955, 1960, 1963, 1964 — 1965, מס' 16, עמ' 96-294, 23-322.

לגלות מגמה ברורה כלשהי [28]. כפי שמראה לוח א־10, העלייה בשיעור ההשתתפות של הערבים מקורה בקבוצות הגיל הצעיר והזקן, בעוד שקבוצות הביניים היו יציבות. ייתכן וההשתתפות הגדלה של הצעירים והזקנים משקפת את הִתְרַבּוּת הזדמנויות התעסוקה, אם באופן ישיר בשוק היהודי, ואם בסקטור הערבי כמחליפי עובדים בני קבוצת גיל הביניים שעברו לשוק היהודי.

לוח א־10: ההשתתפות בכוח העבודה — גברים לא־יהודים, לפי גיל: 1958–1963 [1]
(אחוזים)

	17–14	34–18	54–35	+55
1958	41.5	90.1	88.6	32.4
1959	49.2	92.0	86.8	36.9
1960	49.7	92.9	86.9	39.9
1961	58.4	93.9	90.0	40.3
1962	60.7	94.4	91.4	41.4
1963	60.6	94.8	93.6	45.5

[1] ראה הערה 3 ללוח א־7.

מקור: ל.מ.ס.: 1958–61 — סקרי כוח אדם 1955 עד 1961, פרסום מיוחד מס׳ 162, עמ׳ 6–7.
1962 — סקרי כוח אדם 1962, פרסום מיוחד מס׳ 152, עמ׳ 7, 10–11.
1963 — סקרי כוח אדם 1963, פרסום מיוחד מס׳ 176, עמ׳ 7.

באוכלוסייה היהודית אין מגמה אחידה בקבוצת הגיל 14–17. הסיבה לכך היא כנראה, שההשתפרות בשוק העבודה מתקזזת באופן בלתי סדיר על־ידי התרחבות החינוך העל־יסודי. בקבוצות הגיל הגבוה יותר קיימת מגמה לעלייה בהשתתפות אצל עולי אסיה־אפריקה, כך שבמשך הזמן גדֵל הפער בין שיעורי ההשתתפות של יהודים וערבים בקבוצות הגיל הנמוך, וקטן בקבוצות הגיל הגבוה.

הצד השני של ההבדל בשיעורי ההשתתפות בין יהודים וערבים הוא, שבכוח העבודה הערבי אחוז הנשים נמוך מאשר בכוח העבודה היהודי, וכן — בגלל צירוף מבנה הגילים ושיעורי ההשתתפות לפי גיל, כוח העבודה הערבי צעיר בהרבה מכוח העבודה היהודי.

לסיכום, היחס בין כוח העבודה לאוכלוסייה, בקרב הערבים, הינו נמוך בגלל סיבות דמוגרפיות, בעיקר בגלל המבנה הגילי הצעיר. אצל גברים גילאי 14 ומעלה, שיעורי ההשתתפות הגבוהים בקבוצות הנמוכות מפצים הן על מבנה הגילים והן על שיעורי ההשתתפות הנמוכים בקבוצות הגבוהות. גורמים דומים אינם פועלים כדי להקטין את ההבדל בהשתתפות בין נשים מבוגרות ערביות ויהודיות. בקשר לאיכות היצע העבודה עמדנו על הפער הגדול ברמות החינוך של שתי הקבוצות. הן מבחינת שיעורי ההשתתפות בכוח העבודה והן מבחינת רמת ההשכלה, העולים יוצאי אסיה ואפריקה נמצאים בתווך בין הערבים מצד אחד והיהודים האחרים מצד שני.

[28] ל.מ.ס., שנתון 1963, מס׳ 14, עמ׳ 488.

פרק ב

המבנה הענפי והמקצועי של התעסוקה

את מבנה התעסוקה של ערביי ישראל נציג בהשוואה עם מבנה התעסוקה היהודי. אצל היהודים אנו מבחינים כאן, כמו בפרק הקודם, בין כלל היהודים ובין עולי אסיה־אפריקה.

נבחין בין תעסוקה ערבית בסקטור הערבי ובין תעסוקה ערבית בסקטור היהודי, כשההבחנה בין הסקטורים היא לפי הבעלות על יחידות הייצור. להבנת מבנה התעסוקה הערבית הכרחי לזכור, שקיימת התאמה חלקית בלבד בין התעסוקה של כוח־האדם הערבי וההכנסה של האוכלוסייה הערבית, לבין הזדמנויות התעסוקה וההכנסה הנובעות מיחידות הייצור שבבעלות ערבית. את התיאור המובא כאן על מבנה התעסוקה יש להבין בהתייחסות לתיאור הקשרים בין הסקטורים.

הנתונים המתאימים ביותר למטרתנו צריכים להבחין בין ערבים המועסקים על־ידי ערבים ובין ערבים המועסקים על־ידי יהודים, אך הנתונים שבידינו מאפשרים רק הבחנה בין ערבים העובדים במקום מגוריהם לבין אלו העובדים מחוץ למקום מגוריהם („ניידים"). בהתחשב בהפרדה הברורה בין אזורי המגורים של הערבים והיהודים, שצוינה לעיל, הבחנה זו הינה קירוב ניכר להבחנה הרצויה. חסרונה היחיד הוא, שהערבים הגרים בערים מעורבות ומועסקים על־ידי יהודים, נכללים בקטגוריה של לא־ניידים, המורכבת ברובה מערבים המועסקים בסקטור הערבי. התוצאה הינה אומדן־חסר של אופיה הלא־חקלאי של קבוצת הלא־ניידים, ומתן משקל רב מדי לחקלאים בין הניידים.

לוח ב־1 מציג את ההתפלגות לפי משלח־יד של יהודים וערבים[1]. מהלוח מסתבר:

(א) אחוז החקלאים[2] מבין הערבים גבוה בהרבה מאחוז החקלאים בין היהודים. אחוז החקלאים מבין עולי אסיה־אפריקה גבוה מאשר אצל כלל היהודים ונמוך מאשר אצל הערבים. לעומת זאת, אצל היהודים גבוה יותר אחוז בעלי המקצועות החופשיים, אדמיניסטרטורים, פקידים, סוחרים ועובדי שירותים.

(ב) אחוז המועסקים בתעשייה, בנייה ומלאכה מבין כלל הערבים ומבין כלל היהודים שווה בערך. אך בעוד שעשירית בלבד מהיהודים הנמנים על קבוצה זו הם פועלים לא־מיומנים, הרי בין הערבים מתקרב חלקם לשליש מהקבוצה כולה. מגמה זו קיימת הן אצל גברים והן אצל נשים אך ההבדל בין הנשים גדול יותר (ראה מדד אי־השוויון בלוח ב־1). אחוז עובדי הכפיים מבין עולי אסיה־אפריקה גבוה יותר מאשר אצל כלל היהודים, אך קטן יותר מאשר בקרב הערבים.

[1] בהשוואות אלה נשתמש חליפות בנתונים של סקרי כוח־אדם ושל מיפקד האוכלוסין והדיור 1961. ראה הערה 21 עמוד 22.

[2] קבוצה זו בסיווג משלחי־יד אינה שונה בגודלה בהרבה מהקבוצה „חקלאות" בסיווג הענפי.

(ג) אצל היהודים קבוצת בעלי מקצועות חופשיים וטכניים קטנה מזו של מנהלים, אדמיניסטרטורים ופקידים, והיפוכו של דבר לגבי הלא־יהודים. הבדל זה משקף את העובדה, שייצוגם של הערבים במנגנון הממשלתי קטן יחסית, ואת העובדה, שחלק ניכר מכוח העבודה הערבי מועסק על־ידי פירמות שבבעלות של יהודים ובני־הולם. מבנה התעסוקה של עולי אסיה־אפריקה בקבוצות אלה דומה לזה של כלל האוכלוסייה היהודית. שוני זה בין הערבים לבין היהודים עולי אסיה־אפריקה הינו בר משמעות.

(ד) בהשוואה לפי מין[3], אחוז הערביות המועסקות בחקלאות גבוה בהרבה מאחוז הגברים הערביים בחקלאות; הבדל זה קיים אצל הערבים גם במקצועות חופשיים וטכניים, עובדה המשקפת, בעיקר, את המספר הגדול של נשים בהוראה. יש לציין, כי הנשים הערביות, המרוכזות בעיקר בתחתית הסולם המקצועי, מיוצגות יותר מאשר הגבר הערבי בקצהו העליון של סולם זה — בקבוצת בעלי המקצועות החופשיים. מבנה זה מתקשר עם כך, שהפער בין אחוזי הגברים והנשים הערביים בעלי ההשכלה הגבוהה קטן יותר מהפער בין בעלי רמות ההשכלה הנמוכות, עובדה המשקפת חלוקה בלתי־שוויונית של חינוך בקרב הנשים הערביות. גם אצל היהודים אחוז הנשים בעלות המקצועות החופשיים והטכניים גבוה מזה של הגברים (אך בניגוד לערבים, אחוז היהודיות המועסקות בחקלאות נמוך משֶל הגברים).

לוח ב־2 מציג את המבנה הענפי של תעסוקת גברים לפי מיפקד 1961. התוצאות העיקריות של השוואת משלח־היד משתקפות גם כאן: הערבים מיוצגים פחות בממשלה, בשירותים הציבוריים והמסחריים, ובתעשייה, ומתרכזים בעיקר בחקלאות ובבנייה. בחקלאות מרוכזים הערבים בעיקר בגידולי שדה וירקות[4]. גם כאן קיים דמיון בין הערבים לעולי אסיה־אפריקה, וככל שהעולה חדש יותר בארץ כן גדֵל הדמיון. אותו מבנה קיים ברוב הענפים: אחוז החקלאים נמוך בין העולים הוותיקים יוצאי אסיה־אפריקה, גבוה יותר בין עולים חדשים, וגבוה ביותר בין הערבים. מספרם של פועלי הבניין ביחס לזה של עובדי התעשייה והמלאכה עולה גם הוא כשעוברים מיהודים שאינם יוצאי אסיה־אפריקה, לעולים ותיקים מאסיה־אפריקה, לעולים חדשים מארצות אלו ולבסוף לערבים. לעומת זאת, אחוז המועסקים במסחר ובשירותים ציבוריים ועסקיים יורד כאשר עוברים מעולים ותיקים מאסיה־אפריקה לעולים חדשים ולערבים. קבוצת העולים הוותיקים מאסיה־אפריקה (שעלו לישראל לפני 1948) דומה מאד במבנה הענפי של התעסוקה לקבוצת היהודים מארצות אחרות, ולכן אינה דומה במבנה תעסוקתה לערבים. ההבדלים במבנה הענפי של יהודים וערבים משתקפים בלוח ב־3, המציג את אחוז המועסקים הערביים בכל ענף.

[3] כתוצאה מטעויות דגימה ותשובה, המספרים על מבנה התעסוקה של נשים ערביות מהימנים פחות אף מהנתונים על הגברים. אף כי המסקנות דלהלן מתקבלות על הדעת אין להסתמך יותר מדי על הנתונים.

[4] ראה ל.מ.ס., המוסלמים הנוצרים והדרוזים בישראל, מס׳ 17 בפרסומי המיפקד, לוח 49.

לוח ב־1: המועסקים, לפי משלח־היד[1]: 1963

(אחוזים)

	סך־הכל					
	לא־יהודים	יהודים		גברים		נשים
		סך־הכל	עולים חדשים מאסיה־אפריקה[2]	לא־יהודים	יהודים	לא־יהודיות	יהודיות
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
מקצועות חופשיים וטכניים	5.5	12.9	4.8	3.8	9.5	16.8	21.6
מנהלים, אדמיניסטרטורים ופקידים	2.0	16.8	7.1	1.9	16.3	2.7	18.3
סוחרים, סוכנים וזבנים	4.7	8.4	6.1	5.0	8.3	2.5	9.0
חקלאים, דייגים	38.0	11.8	19.1	34.2	12.1	63.7	11.0
תחבורה וקשר	4.3	5.5	4.0	5.0	7.2	—	0.8
בנייה, מחצבים, מכרות, בעלי מלאכה ומקצועות אחרים	39.3	32.1	42.8	43.8	38.8	8.7	14.9
עובדי שירותים, ספורט ובידור	6.2	12.5	16.1	6.3	7.8	5.6	24.4
סך־הכל	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**
מדד אי־השוויון[3]	$D_{12} = 0.334$		$D_{13} = 0.199$		$D_{45} = 0.271$		$D_{67} = 0.527$

[1] בלוח זה ולהלן מובאות הקטגוריות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה באופן מקוצר.

[2] ראה הערה 1 ללוח א־3.

[3] מדד אי־השוויון הוא $D_{ij} = \frac{1}{2}\sum_{g} |P_{jg} - P_{ig}|$ כאשר P_{ig} הוא אחוז האנשים בקבוצה i המועסקים במקצוע g ו־P_{jg} הוא אחוז האנשים בקבוצה j המועסקים במקצוע g; במלים אחרות, זהו חצי הסכום של ההבדלים האופקיים המוחלטים בזוג כלשהו של טורים. המדד נע בין 0 (כאשר ההתפלגות זהה) ל־1.

מקור: למס., סקר כוח אדם 1963, פרסום מיוחד מס' 176, עמ' 50 (עולים חדשים מאסיה־אפריקה); עמ' 52 (סך־הכל יהודים); ועמ' 53 (לא־יהודים).

לוח ב־2: גברים מועסקים לפי הענף [1]: 1961 ו־1963 [2]
(אחוזים)

	לא־יהודים		סך־הכל		יהודים					אחרים
					יוצאי אסיה־אפריקה (1961)					
								עולים חדשים [3]		
	1961	1963	1961	1963	סך־הכל	ותיקים [3]	1948–54	1955–61		(1961)
חקלאות, ייעור ודייג	41.5	34.9	12.8	12.4	16.9	8.0	16.6	24.3		10.9
חרושת (מכרות, מחצבות, מלאכה)	17.9	17.8	28.2	28.3	27.2	24.9	28.1	25.8		28.7
בנייה	16.1	25.6	10.9	12.2	15.2	11.3	15.5	16.9		8.9
חשמל, מים ושירותים סניטריים	0.9	0.9	2.7	2.3	3.2	5.1	3.0	2.5		2.5
מסחר, בנקאות וביטוח	7.2	6.4	12.4	13.0	10.2	17.7	9.5	7.2		13.5
תחבורה, אחסון וקשר	4.6	5.0	8.0	9.3	6.2	8.6	6.5	3.7		8.8
שירותים:	11.8	9.4	25.0	22.5	21.1	24.4	20.8	19.6		26.7
שירותים ציבוריים ועסקיים	*8.6*	*6.6*	*21.1*	*18.7*	*18.0*	*19.4*	*18.2*	*16.2*		*22.5*
שירותים אישיים ובידור	*3.2*	*2.8*	*3.9*	*3.8*	*3.1*	*5.0*	*2.6*	*3.4*		*4.2*
סך־הכל	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**		**100.0**
סך־הכל באלפים	46	58	483	540	155	21	105	29		328
מדד אי־השוויון [4] — לא־יהודים ואחרים			0.339	0.359	0.256	0.383	0.261	0.181		0.378

[1] בלוח זה ולהלן ניתנות הקטיגוריות של הענפים לפי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בנוסח מקוצר.
[2] באשר להפרשים בין תוצאות המיפקד ובין תוצאות הסקר, ראה בפרסום הנזכר להלן במקור לשנת 1961.
[3] ראה הערה 1 בלוח א־3.
[4] ראה הערה 3 בלוח ב־1.

מקור: ל.מ.ס.: 1961 — כוח העבודה חלק ו, מס׳ 9 בפרסומי המיפקד, עמ׳ 94, 51–148.
1963 — סקרי כוח אדם 1963, פרסום מיוחד מס׳ 176, עמ׳ 25.

בלוח ב־4 נעשה נסיון להבחין בין ערבים העובדים בסקטור היהודי לבין העובדים בסקטור הערבי. באשר לאחוז המועסקים בחקלאות ובתעשייה, הניידים נמצאים בתווך, בין הלא־ניידים והיהודים. מאידך, אחוז הניידים המועסקים בבניין גבוה בהרבה מאשר אצל שאר הערבים ואצל היהודים, ואחוז הניידים העוסקים בשירותים ציבוריים נמוך

לוח ב־3: מועסקים לא־יהודים כאחוז מכלל המועסקים, לפי הענף: 1961 ו־1963

	סך־הכל		גברים	
	1961	1963	1961	1963
חקלאות	22.1	22.0	23.3	23.2
חרושת	4.9	5.4	5.8	6.3
בנייה	13.5	18.0	13.8	18.3
ענפים אחרים	3.4	3.6	4.5	4.7
כל הענפים	7.9	8.1	9.2	9.7

מקור: ל.מ.ס.: 1961 — סקר כוח אדם 1955-1961, פרסום מיוחד מס׳ 162, עמ׳ 42, 44.
1963 — סקרי כוח אדם 1963, פרסום מיוחד מס׳ 176, עמ׳ 25.

לוח ב־4: מועסקים לא־יהודים, לפי הענף והמעמד בעבודה: 1961
(אחוזים)

	סך־הכל (1)	ניידים (2)	לא־ניידים (3)	שכירים (4)	עצמאים (5)	אחרים [1] (6)
חקלאות	41.5	33.8	48.9	29.1	62.8	85.6
חרושת	17.9	22.0	14.0	22.3	9.9	4.5
בנייה	16.1	25.1	7.4	22.2	4.2	1.5
חשמל, מים ותברואה	0.9	0.7	1.0	1.2	0.1	0.2
מסחר	7.2	4.7	9.7	4.9	13.8	3.7
תחבורה	4.6	3.3	5.9	4.6	5.2	2.1
שירותים	11.8	10.4	13.1	15.7	4.0	2.4
ציבוריים ועסקיים	*8.6*	*7.0*	*10.1*	*12.2*	*1.2*	*1.2*
אישיים	*3.2*	*3.4*	*3.0*	*3.5*	*2.8*	*1.2*
סך־הכל	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**
סך־הכל באלפים	46	24	22	30	12	4

[1] בני משפחה ללא תשלום, ועובדים שמעמדם בעבודה אינו ידוע.
מקור: ל.מ.ס., המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל, מס׳ 17 בפרסומי המיפקד, עמ׳ 68, 76.

במקצת מהאחוז, הנמוך ממילא, של הערבים הלא־ניידים. קיים, אפוא, ריכוז של כוח־עבודה נייד בעבודות פיזיות, תופעה הקיימת גם במקומות אחרים [5].

כבר ציינו לעיל, כי הקטיגוריות של ניידים ולא־ניידים אינן משקפות בדיוק את התחלקות התעסוקה הערבית לפי הסקטורים. הקטיגוריה של שכירים (טור 4 בלוח ב־4) אינה טובה מקטיגוריית הניידים כדי לשקף את התעסוקה הערבית בסקטור היהודי, אך חסרונותיה שונים: שלא כניידים, השכירים כוללים את כל הערבים המועסקים במקומות מגוריהם כשכירי הממשלה (פקידים, מורים וכו׳), ההסתדרות, בנקים בבעלות של יהודים ובניהולם וכדומה. אך קטיגוריה זו כוללת גם את שכיריהם של ערבים ואינה כוללת את העובדים המועסקים על־ידי יהודים שלא על בסיס שכר ומשכורת. רובן של סטיות אלו מתקזזות, וההבדלים העיקריים מתגלים רק בשירותים ציבוריים ועסקיים, ובחק־לאות. אל מספר השכירים המועסקים בשירותים יש להתייחס כאל גבול עליון של מספר הערבים העובדים בשירותים בסקטור היהודי. בדומה לכך, מספר השכירים המועסקים בחקלאות הינו הגבול התחתון של מספר הערבים העובדים בחקלאות בסקטור היהודי. טור (5) נותן מושג מה על מבנה התעסוקה בסקטור הערבי, על־ידי הצגת החלוקה הענפית של המעבידים.

לוח ב־5: המבנה הענפי של מועסקים לא־יהודיים בכפרים, ניידים ולא־ניידים, לפי מחוז: 1961
(אחוזים)

	סך־הכל	חקלאות	חרושת	בנייה	ענפים אחרים
ניידים					
מחוז הצפון	100.0	21.6	22.4	33.5	22.5
מחוז חיפה	100.0	42.9	18.9	21.0	17.2
נפת חיפה	100.0	19.6	28.4	25.7	26.3
מחוז המרכז	100.0	67.9	9.9	5.3	16.9
כל המחוזות	100.0	34.3	19.5	25.9	20.3
לא־ניידים					
מחוז הצפון	100.0	61.1	9.0	7.3	22.6
מחוז חיפה	100.0	59.7	4.6	5.0	30.7
מחוז המרכז	100.0	63.4	5.0	2.5	29.1
כל המחוזות	100.0	61.7	7.5	6.1	24.7

מקור: מבוסס על נתוני מיפקד האוכלוסין שלא פורסמו.

את מבנה התעסוקה של הערבים ואת אופייה של הניידות אפשר להבין יותר אם נבחן את הנתונים המתייחסים לכפרים. הנתונים על כוח עבודה כפרי מתאימים יותר למטרותינו משום שאינם כוללים את האוכלוסייה ביישובים מעורבים, שם מדווחים על הערבים המועסקים על־ידי יהודים כעל לא־ניידים. לוח ב־5 מראה, שאין הבדלים

[5] D. J. Bogue and M. J. Hagood, "Differential Migration in the Corn and Cotton Belt", *Subregional Migration in the United States, 1935–40*, Vol. II, Oxford, Ohio, 1953; D. G. Johnson, "Comparability of Labor Capacities of Farm and Non-Farm Labor," *American Economic Review*, XLIII (June 1953), 296–313.

ساختن سازمان دهندگی بعد سازمان

زندگی در شهرنشینی سرچشمه تجربهٔ سازمان بعد بدیهی-آشکاره شده‌ست، یعنی که ۵۰-۶۰ سال قبل هنوز بسیار دیده می‌شد. تجربهٔ سازمان بعد مستلزم، دست‌کم این، وجود تجربهٔ دیگری است: یعنی نابسامانی بعد شخصی‌شده

מלוח ב־7, המראה את המבנה הענפי של מועסקים ערביים לפי גיל, מתברר, שמבנה התעסוקה של נערים שונה באופן ניכר מזה של קבוצות גיל אחרות. נערים ניידים מרוכזים יותר בחקלאות, במסחר ובשירותים, ונערים מעטים יחסית מועסקים בבנייה ובשירותים ציבוריים; הנערים הלא־ניידים מתרכזים בחקלאות. בחקלאות ובבנייה ההבדל הבולט ביותר הוא בין קבוצת 14–17 ובין קבוצות 18–34, בעוד שקבוצות גילאי 35 ומעלה דומות יותר לקבוצת הנערים. הנוער הערבי מתרכז בענפים בעלי הכנסה

לוח ב־7: מועסקים לא־יהודיים, לפי ענף כלכלי וגיל: 1961
(אחוזים)

	סך־הכל	קבוצות גיל			
		14–17	18–34	33–44	45+
ניידים					
חקלאות	33.8	45.2	31.3	33.7	38.7
חרושת	22.0	21.3	23.0	20.7	17.5
בנייה	25.1	13.4	26.8	27.1	23.7
מסחר	4.7	9.1	4.2	3.6	4.8
שירותים ציבוריים	7.0	0.4	7.6	8.0	8.9
ענפים אחרים	7.4	10.6	7.1	6.9	6.4
סך־הכל	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**
לא־ניידים					
חקלאות	48.9	68.4	42.4	49.8	53.7
חרושת	14.0	17.6	16.4	11.4	9.6
בנייה	7.4	3.7	8.3	7.8	6.9
מסחר	9.7	5.9	9.8	8.8	11.5
שירותים ציבוריים	10.1	2.0	10.3	11.8	11.7
ענפים אחרים	9.9	2.4	12.8	10.4	6.6
סך־הכל	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**

מקור: ל.מ.ס., המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל, מס׳ 17, בפרסומי המיפקד, עמ׳ 66, 78.

נמוכה, וקרוב לוודאי בתפקידים בעלי שכר נמוך בתוך אותם ענפים. תופעה זו קיימת גם אצל הנוער היהודי ומעניין לציין, שבהשוואה בין ערבים ויהודים לפי קבוצות גיל, ההבדל [7] הקטן ביותר הינו בין קבוצות הגיל הנמוך.

קשה לדון באופן פסקני בשינויים שחלו במבנה המקצועי והענפי של התעסוקה, משום ששינויים קיצוניים לא יכלו לקרות במשך התקופה הקצרה בה אנו עוסקים, והטיות וטעויות דגימה נוטות לערפל אותם שינויים שחלו. לוח ב־8 מציג את הנתונים שבידינו על המבנה המקצועי של התעסוקה הערבית מאז קום המדינה. מגמות ברורות אינן ניכרות, אך אם נחלק את התקופה לשתי תקופות משנה ונשווה את הממוצעים האריתמטיים (לוח ב־9) נוכל להבחין בכמה שינויים חשובים. מספר החקלאים ירד,

[7] לפי מדד אי־השוויון, המוגדר בלוח ב־1 לעיל.

ולעומת זאת עלה מספר המועסקים בתעשייה ובבנייה, בתחבורה ובשירותים. אחוז העובדים בפקידות ירד במקצת. חלקו השני של הלוח, המשווה את ההבדלים בין ניידים ללא־ניידים ב־1961, וכן האינפורמציה של לוח ב־4 על החלוקה הענפית, יכולים לספק הסבר לשינוי זה בגלל הדמיון בכיוון ההבדלים בין העובדים הניידים ללא־ניידים, ובין התקופה המוקדמת למאוחרת יותר. ההבדלים בין העובדים הניידים ללא־ניידים הם גדולים יותר מהשינויים לאורך הזמן; לכן אין זה מן הנמנע, שהשינויים עם הזמן נגרמו על ידי שינויים במשקלן היחסי של שתי קבוצות אלו, כשהם מלווים, אולי, על־ידי אי אילו שינויים בתוך כל קבוצה. בתקופת המנדט חלה ירידה בחלקם של המועסקים בחקלאות [8] (ראה לוח ב־10), אולם הירידה לוותה בעלייה ניכרת ביחס בין האוכלוסייה העירונית והכפרית. הירידה בתקופת קיום המדינה התרחשה, כנראה, מבלי שלוותה בהחלפה ניכרת של מקום המגורים. האינפורמציה הנוספת שאנו שואבים מנתוני ההת־חלקות הענפית (לוח ב־11) היא, שהמקור לעלייה הנצפית בחלקה של קבוצת חרושת, מלאכה, ובנייה (לוח ב־10), הינו כנראה בבנייה יותר מאשר בחרושת ומלאכה. הירידה במשקלה של החקלאות בתעסוקה שוב אינה בולטת כאשר נבדקים השינויים משנה לשנה.

אצל היהודים, לעומת זאת, היתה ירידה סדירה באחוז העוסקים בחקלאות, ובמיוחד חריפה ירידה זו אצל העולים החדשים יוצאי אסיה־אפריקה. ראינו לעיל, כי לפי חתך רוחב שהתבסס על מיפקד 1961, ירד אחוז החקלאים בין עולי אסיה־אפריקה ככל שעלה ותקם בארץ. סידרה עתית המובאת בלוח ב־12 מבססת ירידה זו. 14.7 אחוז מן העולים בתקופת 54–1948 עסקו בשנת 1961 בחקלאות (לפי מיפקד 1961), לעומת 28.3 אחוז מהם שעסקו בחקלאות ב־ 1954 (לפי סקר כוח־אדם 1954)[9]. יש אמנם, יסוד להאמין, שאומדני מיפקד 1961 לגבי חקלאים מוטים כלפי מטה, ואילו של מיפקד 1954 — כלפי מעלה, אך קשה לראות בכך את המקור להבדל זה. כנגד המדיניות ליישב עולים חדשים בחקלאות עם בואם ארצה, פועלים במשך הזמן כוחות המדרבנים נטישת החקלאות; דבר זה משתקף הן בסידרה עתית והן בחתך רוחב. בהתאם לכך, חלה עלייה באחוז המועסקים בחרושת, בבנייה ובחשמל מבין עולי אסיה־אפריקה.

כתוצאה מהתפתחויות אלה חלה עלייה ניכרת בחלקם של הערבים בין המועסקים בחקלאות (לוח ב־13). בגלל השתפרות הדיווח לסקרי כוח־אדם על עבודת משפחה ללא תשלום חישבנו את הנתונים מבלי לכלול קבוצה זו [טורים (3) ו־(4)]; אך גם הוצאתם של נתונים אלו אינה מבטלת את מגמת העלייה. באופן כללי מצביעות התפתחויות אלו על דמיון גדל והולך בין מבנה התעסוקה של עולים חדשים מאסיה־אפריקה לבין שאר היהודים [לוח ב־14, טורים (3) ו־(6)], ועל שוני גדל והולך בין הערבים מחד, לבין כלל היהודים והעולים החדשים במיוחד, מאידך.

[8] ראה למשל מאמרו של ה. רוזנפלד "שינויים במבנה התעסוקה של הכפר הערבי", מ ב פ נ י ם, עלון הקיבוץ המאוחד, כרך כ"ב, אוקטובר 1959.

[9] ל.מ.ס.: 1961 — כ ו ח ה ע ב ו ד ה, חלק ו, מס' 9 בפרסומי המיפקד, עמ' 144.
1954 — ס ק ר כ ו ח א ד ם, י ו נ י 1 9 5 4, פרסום מיוחד מס' 56, ירושלים, 1957, עמ' 29.

לוח ב־8: מועסקים לא־יהודיים לפי משלח היד [1]: 1954–1963 [2]
(אחוזים)

	סך־הכל	מקצועות חופשיים ומינהליים	סוחרים	חקלאים	עובדי תחבורה	חרושת ובנייה	עובדי שירותים
1954	**100.0**	6.0	6.5	53.7	2.3	27.2	4.3
1955	**100.0**	7.2	7.7	48.0	4.3	28.8	4.0
1956	**100.0**	7.1	7.3	50.7	3.7	26.5	4.7
1957	**100.0**	5.4	5.4	46.0	2.8	35.5	4.9
1958	**100.0**	5.4	7.0	40.7	4.1	37.5	5.3
1959	**100.0**	5.6	6.8	43.2	3.8	34.0	6.6
1960	**100.0**	6.0	6.6	45.5	4.4	31.3	6.2
1961	**100.0**	5.1	5.3	42.9	3.9	36.0	6.8
[3]1962	**100.0**	5.2	5.8	44.0	5.1	34.6	5.3
1963	**100.0**	5.7	5.0	34.2	5.0	43.8	6.3

[1] ראה הערה 1 ללוח ב־1. שתי הקטגוריות הראשונות של משלחי־היד בלוח ב־1 אוחדו בלוח זה.

[2] המספרים לתקופה 1954–56 מבוססים על מידגמים חד־פעמיים; המספרים לשנת 1957 הם ממוצע של סקרי יוני ונובמבר; החל בשנת 1958 הנתונים הם ממוצעים של ארבעה מידגמים שנלקחו ברציפות מדי 3 חודשים. הנתונים לשנת 1963 מבוססים על מידגם גדול יותר של האוכלוסייה הערבית. אין בכך כדי להסביר את ההבדל הגדול בין 1963 והשנים הקודמות, ויתכן ששינוי בייצוג של האזורים הכפריים במידגם עומד מאחרי הבדל זה (ראה גם הערה 21 בעמוד 22).

[3] בשנת 1962 הונהג מיון חדש, אך הוא אינו שונה בהרבה מהמיון שקדם לו. ראה ל.מ.ס., שנתון 1963, מס׳ 14, עמ׳ 11–508, בו מחושבים נתוני 1961 לפי שתי השיטות.

מקור: ל.מ.ס.: 1954 — סקר כוח אדם יוני 1954, פרסום מיוחד מס׳ 56, עמ׳ 33.
1956 — סקר כוח אדם יוני 1956, פרסום מיוחד מס׳ 68, עמ׳ 53.
1955, 1957–61 — סקר כוח אדם 1955–1961, פרסום מיוחד מס׳ 162, עמ׳ 90, 92.
1962 — שנתון 1963, מס׳ 14, עמ׳ 11–509.

לוח ב־9: מועסקים לא־יהודיים לפי משלח־היד [1]: 1954–56 ו־1957–63
(אחוזים)

	סך־הכל [2]	מקצועות חופשיים, עובדים מינהליים וסוחרים	חקלאים	חרושת, בנייה ועובדי תחבורה	עובדי שירותים
ממוצע לתקופה (גברים בלבד)					
1954–56	**100.0**	13.9	50.8	30.9	4.3
1957–63	**100.0**	11.4	42.4	40.3	5.9
כוון השינוי		−	−	+	+
המבנה ב־1961 (שני המינים)					
לא־ניידים	**100.0**	19.7	49.5	24.3	6.5
ניידים	**100.0**	10.0	34.0	49.4	6.6
סימן ההפרש (ניידים פחות לא־ניידים)		−	−	+	+

הערות ומקור ללוח — בעמוד הבא.

הערות ומקור ללוח ב־9 (המשך מהעמוד הקודם)

[1] ראה הערה 1 בלוח ב־1. [2] הסיכומים הם מעוגלים.

מקור: הממוצעים לתקופות חושבו מלוח ב־8; מבנה משלחי היד ב־1961 — ל.מ.ס., המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל, עמ' 72, 80.

לוח ב־10: מועסקים לא־יהודיים בחקלאות: שנים נבחרות 1931–1945 (אחוזים) [1]

1931	57
1931 (מותאם)[2]	65
1936	62
1944	51
1945	50

[1] אחוז מכלל המועסקים הלא־יהודיים.

[2] ההתאמה נועדה להכליל גם בני משפחה העובדים ללא תשלום אך יתכן, שהתוצאה מהווה אומדן־יתר.

מקור: 1931 — E. Mills, *Census of Palestine 1931*

בשנים האחרות — א.ל. געתון, "הכנסה לאומית", האנציקלופדיה העברית, כרך ו', עמ' 32–731, לוח 3.

לוח ב־11: מועסקים לא־יהודיים לפי הענף: 1958–1964 [1] [2] (אחוזים)

	סך־הכל	חקלאות	חרושת	בנייה	ענפים אחרים
1958	**100.0**	42.4	16.1	19.4	22.1
1959	**100.0**	44.0	17.2	14.8	24.0
1960	**100.0**	46.8	15.7	15.4	22.1
1961	**100.0**	44.0	16.7	18.0	21.3
1962	**100.0**	45.1	14.3	20.1	20.5
1963	**100.0**	35.0	17.7	25.6	21.7
1964	**100.0**	36.4	16.7	23.7	23.2

[1] המספרים חושבו על־ידי הפחתת יהודים מסך־כל המועסקים.

[2] ראה הערה 1 ללוח ב־2.

מקור: ל.מ.ס.: 1958, 1961 — שנתון 1962, מס' 13, עמ' 91–388.
1959, 1962 — שנתון 1963, מס' 14, עמ' 498–501.
1960, 1963, 1964 — שנתון 1965, מס' 16, עמ' 306–309.

לוח ב־12: גברים יהודיים מועסקים בחקלאות: 1958–1963
(אחוזים)

	סך־הכל יהודים	עולים חדשים מאסיה-אפריקה
1958	16.5	29.0
1959	15.3	25.8
1960	15.3	24.2
1961	14.7	22.2
1962	13.0	..
1963	12.4	..

מקור: ל.מ.ס.: 1958–61 — סקרי כוח אדם 1955–1961, פרסום מיוחד מס' 162, עמ' 60–65.
1962–63 — שנתון 1964, מס' 15, עמ' 262.

לוח ב־13: חלקם של לא־יהודים בתעסוקה החקלאית: 1958–1964 [1]
(אחוזים)

	סך־הכל		להוציא לא־יהודים בני משפחה ללא תשלום	
	שני המינים	גברים	שני המינים	גברים
1958	16.8	18.7	13.3	15.5
1959	19.4	20.8	15.1	17.6
1960	19.2	21.7	15.1	18.8
1961	22.1	23.3	16.1	19.8
1962	28.9	27.0	20.2	23.9
1963	22.0	23.2	17.5	22.0
1964	23.6	25.5	..	..

[1] מחושב על־ידי הפחתת חלקם של היהודים מהסך־הכל. ראה הערה 21 בעמ' 22.
מקור: ל.מ.ס.: 1958–61 — סקרי כוח אדם 1955–1961, פרסום מיוחד מס' 162, עמ' 42, 44, 66.
1962 — שנתון 1963, מס' 14, עמ' 498, 500.
1963–64 — שנתון 1965, מס' 16, עמ' 306, 308, 322–23. (כולל נתונים לשנת 1962 על עבודה משפחתית ללא תשלום).

לוח ב־14: מדד אי־השוויון [1] של המבנה הענפי ומבנה משלחי־היד של מועסקים יהודיים ולא־יהודיים, גברים: 1958–1963 [2]

	לפי משלח־יד			לפי ענף		
	בין לא־יהודים ובין עולים חדשים[3] מאסיה־אפריקה	בין לא־יהודים ובין סך־הכל יהודים	בין עולים חדשים[3] מאסיה־אפריקה ובין סך־הכל יהודים	בין לא־יהודים ובין עולים חדשים[3] מאסיה־אפריקה	בין לא־יהודים ובין סך־הכל יהודים	בין עולים חדשים[3] מאסיה־אפריקה ובין סך־הכל יהודים
1958	14.9	24.9	20.2	13.4	32.9	20.4
1959	19.1	28.3	19.6	18.2	31.5	17.2
1960	19.9	30.2	18.2	22.6	35.1	14.8
1961	20.7	28.2	18.7	23.9	35.9	13.1
1962	24.3	30.9	17.7	..	40.2	..
1963	15.2	27.1	19.4	..	36.0	..

[1] ראה הערה 3 ללוח ב־1. המדד בלוח זה הוא על בסיס 100.
[2] המספרים על לא־יהודים חושבו על־ידי הפחתת היהודים מסך־כל האוכלוסייה. ראה הערה 21 בעמ' 22.
[3] ראה הערה 1 ללוח א־3.

מקור: ל.מ.ס.:

לפי משלח־יד:

1958–61 — סקרי כוח אדם 1955–1961, פרסום מיוחד מס' 162, עמ' 90, 92, 97, 99.
1962 — שנתון 1963, מס' 14, עמ' 11–509; סקרי כוח אדם 1962, פרסום מיוחד מס' 152, עמ' 104, 106.
1963 — סקרי כוח אדם 1963, פרסום מיוחד מס' 176 עמ' 50, 52, 53.

לפי ענף:

לא יהודים — ראה מקור ללוח ב־11.
סך־הכל יהודים — שנתון 1965, מס' 16, עמ' 308–309.
עולים חדשים מאסיה־אפריקה — סקרי כוח אדם 1955–1961, פרסום מיוחד מס' 162, עמ' 61, 63, 65.

לא ניכנס להשוואה בינלאומית מפורטת של מבנה התעסוקה הערבית, אולם קיים הבדל ברור בין ערביי ישראל ובין ארצות המזרח־התיכון בהתחלקות העובדים הלא־חקלאיים. חלקם של ערביי ישראל בתעשיה ובבנייה גדול יותר ובשירותים קטן יותר מאשר בארצות המזרח־התיכון. ההסבר לתופעה זו טמון בכך שבישראל, הסקטור היהודי מספק לאוכלוסייה הערבית את השירותים (בעיקר ממשלתיים). חלקה של החקלאות בתעסוקה של ערביי ישראל נמוך מזה שברוב ארצות המזרח־התיכון (לבנון יוצאת דופן), וזוהי תוצאה בולטת של העסקתם בסקטור היהודי.

להשפעת היחסים הבין־סקטורליים על תעסוקת הערבים נודעת חשיבות גם בקביעת ערכו הכלכלי של החינוך התיכון לערבים. הרווחיות בהשקעה בחינוך תיכון (אם אין מביאים בחשבון המשך לימודים להשכלה גבוהה) מוטלת בספק לגבי יהודי הארץ[10], ולא כל שכן לגבי הערבים, ובחלקו נכון הדבר גם בהשכלה גבוהה. הסקטור הערבי במבנהו הנוכחי, יוצר ביקוש מוגבל בלבד לכוח עבודה משכיל, והמקור הפוטנציאלי היחיד לביקוש מעין זה הוא מוסדות הממשלה והסקטור היהודי. למעשה מעסיקה הממשלה את מרבית כוח העבודה הערבי המשכיל, בעיקר בהוראה אך גם במשרות פקידות ומינהל. אולם, כפי שכבר צויין, רבים מהשירותים הציבוריים והממשלתיים הניתנים לאוכלוסייה הערבית, מקורם במשרדים מרכזיים שעובדיהם יהודים ומיקומם ביישובים יהודיים. בתחומים רבים של הפעילות הממשלתית, מגבילים שיקולים בטחוניים את סיכויי התקדמותם של עובדים ערביים, כך שעקומת זרם ההכנסות הצפוייה של אדם המקבל תפקיד בממשלה הינה שטוחה יחסית. עמדתו המתחרה של ערבי בעבודה הדורשת השכלה, חלשה בסקטור היהודי: טבעי הוא, שמעסיק יצפה, שעובד ששפת אמו, תרבותו ורקעו שונים, יהיה — בעובדות אלו — פחות יעיל מהיהודי המקביל לו בתכונותיו; וזאת מחוץ לאפשרות של אפליה גלויה.

ציינו כבר (פרק א) שהנוער הערבי מקבל חינוך תיכון מועט יחסית, ואף כי איננו מנסים להעריך את צד ההיצע של שירותי חינוך, אין להתעלם מצד הביקוש. לימוד בבית ספר מקצועי, לעומת זאת, מכין את התלמיד לעבודות שבהן אין חשיבות רבה לתכונות זולת הידע המקצועי. מתקבל על הדעת שלחינוך מקצועי על־יסודי יש יותר הגיון כלכלי מנקודת ראות הטווח־הקצר של הנער הערבי מאשר לחינוך על־יסודי עיוני. לדברי משרד העבודה וההסתדרות, קורסים הניתנים על־ידיהם מושכים הרבה תלמידים אשר נשרו מבתי ספר עיוניים, עובדה המצביעה על הסתגלות למציאות. יחד עם אותה הסתגלות נגרמת אכזבה מסוימת לאלה אשר מצאו כי הערך הכלכלי והחברתי של החינוך אותו רכשו, אינו עולה בקנה אחד עם צפיותיהם. יש להדגיש כי הנחות אלו ישימות אך ורק לחישובי הטווח הקצר של היחיד; מנקודת ראות החברה, חינוך תיכון, כאשר הוא מלווה בשינויים חברתיים אחרים, יכול להתגבר על כמה מגורמי בעיית הטווח הקצר.

[10] רות קלינוב־מלול, רווחיות ההשקעה בחינוך בישראל, המכון למחקר כלכלי בישראל על־שם מוריס פאלק, ירושלים 1966, פרק ו.

פרק ג

החקלאות והתעסוקה הערבית

אחת ההתפתחויות המעניינות במבנה התעסוקה הערבית היא התמזגותם של הערבים בשוק היהודי, וירידה יחסית בחשיבותו של הסקטור הערבי כמעסיק של כוח העבודה הערבי. דיון ממצה בנושא זה צריך היה לעסוק בניתוח הסקטור הערבי, בביקוש הסקטור היהודי, וביחסים שבין הסקטורים. רק מעט מזה ייעשה כאן; הדיון בסקטור הערבי מוגבל לאספקטים מסוימים בחקלאות.

ערך התפוקה הגולמית של החקלאות הערבית בשנים האחרונות הגיעו ל־5–6 אחוזים מכלל ערך התפוקה החקלאית בישראל (לוח ג־1). חלקה בגידולי השדה והירקות גבוה מהממוצע, בעוד שחלקה בתוצרת הביצים והחלב נמוך ממנו. טבק, שומשום וזיתים הינם גידולים כמעט בלעדיים לחקלאות הערבית, והיא תורמת חלק גדול מאד מתוצרת בשר וחלב של עיזים וכבשים, ואבטיחים. מוצרים מעטים אלו מהווים כשתי חמישיות מערך התפוקה החקלאית הערבית.

הערך הריאלי של התפוקה החקלאית גדל בהרבה אם כי תוך תנודות חריפות (בעיקר בגלל שנות בצורת). הגידול בראשית תקופת המדינה היה מהיר יותר מאשר בשנים המאוחרות יותר, תופעה המוסברת בחלקה על־ידי תהליך שיקום המשק לאחר שנות המלחמה (1948–49), ובחלקה יתכן והיא משקפת דיווח מהימן יותר בעקבות החלשת הפיקוח הממשלתי על אספקת מזון ומחיריו. במשך התקופה, להוציא את השנים הראשונות, עלתה התפוקה החקלאית בקצב דומה לגידול האוכלוסייה הכפרית. התפוקה החקלאית בסקטור היהודי גדלה בשיעור רב יותר וכתוצאה מכך, חלקה של החקלאות הערבית בתוצר החקלאי הכולל של המדינה הלך וירד מראשית שנות החמישים. השינוי החשוב היחיד בהרכב התפוקה היה הגידול בחלקם של הבשר והחלב, כשהעלייה בתפוקת הבשר מהווה את המקור העיקרי לעלייה בסך־כל התפוקה החקלאית הערבית. מאז 1954/55, חלקה של תפוקת הבשר בחקלאות הערבית גדול מחלקה בחקלאות היהודית.

אין בידינו נתונים ישירים על ההכנסה הנובעת מהחקלאות הערבית. תשומות קנויות מסקטורים אחרים מהוות כ־45 אחוז מכלל התפוקה החקלאית בישראל [1]. אין ספק, כי אחוז זה נמוך יותר בחקלאות הערבית, אך איננו יודעים באיזו מידה. במשך הזמן חלה בוודאי עלייה מסוימת בחלקן של התשומות הקנויות בסך־כל התפוקה, והעלייה בערך המוסף היתה לכן מעטה במקצת מזו שבסך התפוקה.

אנו מניחים שהערך המוסף מהווה 55 אחוז מהתפוקה בחקלאות היהודית ו־80 אחוז בערבית. למרות הבדל זה, שיתכן מאד כי הוא מוגזם, קיים עדיין פער רחב בתוצר החקלאי הנקי לנפש או ליחידת קרקע, בין שני הסקטורים (לוח ג־2).

[1] ל.מ.ס., שנתון 1963, מס׳ 14, עמ׳ 191.

לוח ג־1: תפוקה חקלאית במשקים לא־יהודיים: 1950–1961 [1]

	תפוקה חקלאית[2] לא־יהודית כאחוז מסך־כל התפוקה החקלאית (1)	מדד: 1953/54 = 100		
		תפוקה חקלאית במחירי 1953/54 (2)	אוכלוסייה כפרית [3] (3)	תפוקה חקלאית לנפש =[(2)÷(3)] (4)
1950	8.2	45.5	90.6	50.2
1951	11.0	81.6	93.9	86.9
1952	9.2	81.1	96.4	84.0
1953	8.6	100.0	100.0	100.0
1954	6.4	77.1	103.5	74.5
1955	7.8	115.9	107.6	107.7
1956	6.8	115.9	111.9	103.7
1957	5.8	108.2	115.8	93.4
1958	5.9	127.8	120.6	106.0
1959	5.4	114.8	126.0	91.1
1960	5.9	140.9	131.4	107.2
1961	5.3	129.2	136.6	96.8

[1] שנים חקלאיות (המתחילות ב־1 לאוקטובר).
[2] במחירים שוטפים.
[3] 31 בדצמבר של כל שנה. כולל בדואים ואנשים במוסדות ובבתי ספר.

מקור: ל.מ.ס., שנתונים:

תפוקה חקלאית —
1962, מס' 13, עמ' 206, 208; 1963, מס' 14, עמ' 238, 240; 1964 מס' 15, עמ' 328, 330; 1965, מס' 16, עמ' 81–378.

אוכלוסייה —
תשי"ב, מס' 3, עמ' 7; תשי"ג, מס' 4, עמ' 8; תשי"ד, מס' 5. 8; תשט"ו, מס' 6, עמ' 8; תשט"ז, מס' 7, עמ' 9; תשי"ז, מס' 8, עמ' 9; תשי"ט, מס' 10, עמ' 15; 1961, מס' 12, עמ' 33; 1962, מס' 13, עמ' 39; 1963, מס' 14, עמ' 25; הנתון לדצמבר 1961 חוייץ מנתון המיפקד על־פי רשימת היישובים, אוכלוסייתם וסימניהם, פרסום טכני מס' 12.

לוח ג־2: תפוקה חקלאית: 1961/62 [1]

	חקלאות לא־יהודית	חקלאות יהודית
א. שטח (אלפי דונם)		
סך־הכל	850	3,180
שלחין	30	1,385
שטח משוקלל [2]	880	4,565
ב. מועסקים [3]	21,476	104,424
ג. תפוקה וערך מוסף		
סך־כל התפוקה (אלפי ל"י)	45,669	790,694
סך־כל הערך המוסף (אלפי ל"י) [4]	36,535	434,882
ד. תפוקה (ל"י)		
לדונם	54	249
לדונם משוקלל	52	173
למועסק	1,127	7,572
ה. ערך מוסף (ל"י)		
לדונם	43	137
לדונם משוקלל	42	95
למועסק	1,701	4,165

[1] שנה חקלאית.

[2] בהשוואת שטח פיזי משתמשים בדרך־כלל ביחס של 1 : 4 על מנת לשקלל שטחי בעל ושלחין; כאן השתמשנו ביחס 1 : 2, היות והמדובר הוא בשטח גידולים.

[3] נתוני 1962 מותאמים ליידות, בהנחה ש־41 אחוזים מהלא־יהודים המועסקים בחקלאות הם ניידים (לפי מיפקד 1961). המספרים הלא־מותאמים הינם 89,500 ליהודים ו־36,400 ללא־יהודים.

[4] לחקלאות לא־יהודית — 80 אחוז מהתפוקה; לחקלאות יהודית — 55 אחוז מהתפוקה.

מקור: ל.מ.ס.:

שטח — שנתון 1965, מס' 16, עמ' 364

תעסוקה — שנתון 1963, מס' 14, עמ' 249; ההתאמה ליידות היא בהתאם ל־המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל, מס' 17 בפר־סומי המיפקד, עמ' 76.

תפוקה — שנתון 1963, מס' 14, עמ' 249.

מטרת הדיון דלהלן היא להצביע על קיומם של כוחות בכלכלת הכפר הערבי אשר יצרו לחץ להידוק הקשרים עם המשק היהודי. טיעוננו פשוט ואנו ערים למגבלותיו: בהנחה, שתעסוקה והכנסה בסקטור הערבי הכפרי תלויות בחקלאות, שיעור גבוה של אוכלוסייה כפרית לעומת קרקע בנקודת זמן כלשהי ושיעור גדל במשך הזמן יוצרים לחץ ל"יבוא" של קרקע, או ל"יצוא" של עבודה או לשניהם כאחד. נציין, ראשית, את היחס בין סוגי קרקע ובין תעסוקה בחקלאות; לאחר מכן נסקור את השינויים שחלו ביחס בין אוכלוסייה ובין קרקע, נדון בשוק המקרקעין, ונסיים בהשערות בדבר השפעתן האפשרית של התפתחויות בשוק העבודה על הקרקעות ועל התוצר החקלאי.

דיוננו מוגבל ליחס שבין אוכלוסייה לקרקע. אך יש להביא בחשבון את חלקם המכריע של המים בקביעת היקף התעסוקה החקלאית. המשוואות (1) ו־(2) מציגות אומדנים שנתקבלו מתשוגות של תעסוקה חקלאית ב־86 כפרים ערביים [2].

$$(1) \quad x_0 = 0.061\, x_1 + 0.013\, x_2 + 0.020\, x_3,$$
$$(2) \quad x_0 = 0.060\, x_1 + 0.018\, (x_2 + x_3),$$

כאשר: x_0 = מועסקים לא־ניידים בחקלאות;
x_1 = אדמות שלחין (בדונם);
x_2 = מטעים (בדונם);
x_3 = אדמות בעל (בדונם).

על אף מגבלותיו הברורות של חישוב זה, יש בו כדי לתת מושג מה על משמעותן היחסית של אדמות בעל ושלחין לגבי תעסוקה. היחס בין המקדמים של אדמות בעל ושלחין הוא בערך 1 : 3, וסטייתו מהיחס המקובל של 1 : 4 אינה מצדיקה את דחייתו של היחס המקובל. העובדה, שמשתנים המייצגים את היצע העבודה בכפר נמצאו בלתי מובהקים מבחינה סטטיסטית כאשר הוספו למשוואות הללו, מחזקת את הרושם, שהמקדמים שהתקבלו בחישוב מתייחסים לביקוש לעבודה בחקלאות. אילו גודל כוח העבודה בכפר או האוכלוסייה בגיל 14 ומעלה — משתנים המייצגים את היצע העבודה בכפר — היו מובהקים, היה הדבר מצביע על קיום שוקי עבודה סגורים יחסית בכפרים, ועל קיומה של אבטלה סמויה, ולכן אי אפשר היה לפרש את המקדמים במשוואות כמייצגים את התשומות "הדרושות".

עיקר הירידה ביחס קרקע/אוכלוסייה התרחש בעת מלחמת 1948 ואחריה. הנתונים המצויים (לוח ג־3) משווים את 1945 עם 1951 [3]. הכפרים הערביים המצויים היום בשטח המדינה היו ב־1948 במצב יותר טוב מבחינת היחס קרקע־אוכלוסייה, מאשר הכפרים שהיו בשטח זה וניטשו בעת מלחמת השחרור; אולם, לאחר קום המדינה הורע מצבם וחלה ירידה תלולה הן בסך־כל השטח המעובד והן בשטח המעובד לנפש: מצד אחד גדלה אוכלוסייתם של כפרים אלה עקב הצטרפותם של פליטים מכפרים אחרים, ומצד שני חלה ירידה בשטחי האדמה המעובדים. הירידה בשטחי האדמה המעובדים נבעה מכמה סיבות, שהעיקרית ביניהן היתה הפקעת אדמתם של נפקדים. האדמות שהופקעו

[2] פרטים ראה בנספח.

[3] מסתמך על ד. סימון, החקלאות הערבית בישראל; היקפה, הרכבה ומעמדה במשק הארץ, עבודת גמר שהוגשה לאוניברסיטה העברית בירושלים, 1954.

היו שייכות הן לערבים שעזבו את הארץ לצמיתות והן לערבים תושבי ישראל, שבזמן מלחמת השחרור היו מחוץ לשטחה, כלומר: (א) מסתננים שהוכרו כתושבים; (ב) אנשים שחזרו במסגרת איחוד המשפחות; (ג) תושבי המשולש הקטן שצורף לשטח המדינה אחרי המלחמה ושהיו בעלי קרקע בשטח ישראל (חלק נוסף מאדמותיהם של אנשים אלה נשאר בשטח ירדן)[4]. שטח האדמות שהופקעו מנפקדים, שהיגם עתה תושבי ישראל וזכאים לפיצויים נאמד ב־250 עד 300 אלף דונם[5]. הפיצוי על חלק מאדמות אלו היה בקרקע או בכסף (שיעור הפיצוי היה בדרך כלל נמוך בהרבה ממחיר השוק). נוסף לכך היו שטחי אדמה נרחבים שהוחזקו על ידי ערבים אך המדינה טענה לבעלות חוקית עליהם. יתכן גם, שחלק מהאדמות נמכרו על־ידי הערבים לפני 1948.

לוח ג־3: אוכלוסייה ושטח מעובד בסקטור הלא־יהודי: 1945 ו־1951[1]

	ארץ ישראל, 1945		
	כל הכפרים שהיו קיימים בשטחה הנוכחי של ישראל	כפרים הקיימים עדיין בישראל	ישראל, 1951
אוכלוסייה (אלפים)	372	96	104
שטח מעובד (אלפי דונם)			
סך־הכל	2,752	801	553
מטעים	434	117	74
שטח מעובד לנפש (דונמים)	7.4	8.4	5.3

[1] הנתונים אינם כוללים קרקע או אוכלוסייה בנפת באר־שבע, או שטח מעובד בערים.
מקור: חיים הלפרין, תמורות בחקלאות הישראלית, תל־אביב, 1956, פרק 5. כמקור לנתוניו שימשה עבודתו של מיכאל נועם, מיפקד החקלאות תש"י (1949/50) — חלק א'. המשקים של הערבים, הדרוזים ומיעוטים אחרים, ל.מ.ס., פרסום מיוחד מס' 8. הן הלפרין והן סימון (אשר מעבודתו המצוטטת בהערה 3 עמ' 44 לעיל, לקוח לוח זה), אינם מסבירים מה היו התאמות הנתונים שנעשו על־ידיהם.

השינויים בשטח האדמות שבבעלות ערבית מאז מיפקד החקלאות של 1950 היו פחות קיצוניים. הקרן הקיימת לישראל המשיכה במאמציה לקנות אדמות מערבים והצליחה לרכוש 18,700 דונם (בהם 3,800 דונם שהועברו לידה תמורת אדמות אחרות). היו עוד מספר הפקעות למטרות מוגדרות כגון, מוביל המים הארצי, נצרת עילית, וכרמיאל. הקניות וההפקעות יחדיו לא עלו על 30.000 דונם. מאידך גיסא, מתן אדמות כפיצוי על הפקעות שנעשו בעבר הגיע (עד פברואר 1963) לכ־36,000 דונם[6].

בלוח ג־4 נעשה נסיון להשוות את הבעלות על אדמות בשנים 1950 ו־1961. הלוח מראה, שגידול של כ־52 אחוז באוכלוסיית הכפרים וירידה של כ־10 אחוז בשטח

[4] בנושא זה ראה: א. ליסקובסקי, "הנפקדים הנוכחים בישראל", המזרח החדש, כרך י', תש"ך 1960, עמ' 186—192.
[5] המקור: מינהל מקרקעי ישראל.
[6] המקור: מינהל מקרקעי ישראל.

לוח ג־4: אדמות בבעלות ערבית [1]: 1950 ו־1961

	1950 [2]	1961	אחוז השינוי 1950 עד 1961
1. אוכלוסייה כפרית	91,451	139,018	52.0
2. אוכלוסיית בעלי־המשקים	61,562	84,201	36.8
3. אוכלוסיית בעלי המשקים כאחוז מהאוכלוסייה הכפרית	67.3	60.6	
4. מספר המשקים	9,865	12,013	21.8
שטח			
5. מעובד	362,207	323,987	−10.6
6. שלחין	4,549	17,905	293.6
7. משוקלל [3]	375,854	377,702	0.5
8. מטעים	63,876	78,096	22.3
שטח מעובד ממוצע (דונמים)			
9. לנפש־אוכלוסייה־כפרית	4.0	2.3	
10. לנפש־אוכלוסיית־בעלי־המשקים	5.9	3.8	
11. למשק	36.7	27.0	
שטח משוקלל (דונמים)			
12. לנפש־אוכלוסיה־כפרית	4.1	2.7	
13. לנפש־אוכלוסיית־בעלי־המשקים	6.1	4.5	
14. למשק	38.1	31.4	
שטח שלחין			
15. למשק (דונמים)	0.5	1.5	
16. כאחוז מהשטח המעובד	1.3	5.5	
מטעים			
17. למשק (דונמים)	6.5	6.5	
18. כאחוז מהשטח המעובד	17.6	24.1	

[1] המספרים מתייחסים ל־78 כפרים, אשר לגביהם היו נתונים הן על 1950 והן על 1961.

[2] בנתונים שנלקחו מהמקור דלהלן נעשו ההתאמות הבאות:

שורה 1: במקור ניתנת האוכלוסייה הכפרית ב־31.12.1951 (96,572 נפש); היות והנתונים האחרים מתייחסים לחלק הראשון של 1950 חוייץ מספר זה ב־18 חודשים אחורה, תוך שימוש בשיעור הריבוי הטבעי בכפרים — 3.7 אחוז לשנה.

שורה 4: הנתונים הותאמו כלהלן:

	סך־הכל	הפחתה	מספרים מותאמים
משקים ללא אדמה	369	369	—
משקים עם 1–4 דונם	1,585	70	1,515
משקים עם 5+ דונם	8,734	384	8,350
סך־הכל	10,686	823	9,865

ההפחתה נעשתה כדי להוציא מהחישוב את המשקים חסרי האדמה. המספרים שהופחתו בשורה השנייה והשלישית חושבו כ־4.4 אחוז מהסך־הכל, בהתאם ללוח 8 בעמ' 38 במקור, שלפיו היו 450 משקים ב"חכירה בלבד" מתוך 10,229 משקים בעלי 5+ דונם.

(המשך בעמוד הבא)

(המשך מעמוד 46)

שורה 2: אוכלוסיית המשקים בכפרי המידגם במקור (66,583) הותאמה לתת את "אוכלוסיית בעלי המשקים" כלהלן: האוכלוסייה הממוצעת למשק חושבה מלוח 3 עמ' 24–25 במקור, שלפיו ממוצע הנפשות למשק היה: 5.9 (משקים ללא אדמה); 5.2 (משקים עם 1–4 דונם); ו־6.46 (משקים עם 5+ דונם). יישמנו מספרים אלה לאוכלוסיית המשקים המופחתים (ראה התאמה לשורה 4 לעיל), על־ידי הכפלת מספר המשקים במספרים של אוכלוסייה ממוצעת למשק.

שורה 5: הונח, שכל הקרקע המוחכרת הינה מעובדת, והשטח המוחכר הכולל (53,645 דונם) הופחת מסך־כל השטח המעובד (486,389 דונם) כדי לקבל את סך־כל השטח המעובד שבבעלות ערבית. השטח המעובד של 78 כפרי המידגם היה 407,141 דונם או 83.7 אחוז מהסך־הכל. יחס זה יושם ל־432,744 דונם אדמה מעובדת שבבעלות ערבית (הנתונים על כל הכפרים נלקחו מלוחות 7 ו־8 עמ' 36–39 שבמקור).

שורה 8: המקור נותן שטח מטעים כולל של 77,193 דונם. לפי ל.מ.ס., שנתון תשי"ג, מס' 4, עמ' 69, 7,000 דונם מטעי זיתים של האפוטרופוס על נכסי נפקדים עובדו על־ידי לא־יהודים. כיון שלא ידוע על שטחי מטע מוחכרים אחרים, הופחת שטח המטעים בכפרים שבמידגם (70,193 דונם) ב־9% (= 77,193 ÷ 7,000).

[3] תוך שימוש ביחס 4 דונם בעל = 1 דונם שלחין, שבו משתמשים בדרך־כלל, והוא גבוה במקצת ממה שנובע מניתוח התסוגה שלנו (ראה נספח עמ' 81).

מקור: 1950 — מ. נועם, מיפקד החקלאות תש"י, (1949/50) — חלק א', ל.מ.ס., סידרת פרסומים מיוחדים מס' 8, ירושלים, 1952, לוחות 1 ו־4, ולפי המפורט בהערה 2 לעיל.

1961 — נתונים שלא פורסמו של היחידה לתיכנון המשק הערבי, משרד החקלאות.

המעובד הביאו לירידה של כ־43 אחוז בשטח המעובד לנפש. יתכן, שלצורך הכנת נתוני 1961 נערכה בדיקה מדוקדקת יותר של הבעלות החוקית על האדמות, והירידה בסך־כל האדמות שבבעלות ערבית עלולה, אפוא, להיות מוגזמת במידת מה.

העלייה בשטחי השלחין מקוזזת במידת מה את הירידה בשטח המעובד, אך גם כך עדיין קיימת ירידה של כ־34 אחוז בשטח המשוקלל לנפש. פיתוח שטחי השלחין בסקטור הערבי התרכז במשולש הקטן. הבארות המספקות את מי ההשקאה נחפרו על־ידי יחידים ובבעלותם או על ידי קואופרטיבים שנעזרו במשרד החקלאות ובהסתדרות. חברת מקורות, שהיא הגורם העיקרי באספקת המים לחקלאות היהודית, קיבלה על עצמה בשנים האחרונות לספק מים לכמה מהכפרים הערביים, אך הכוונה היא למי שתייה בלבד. הגידול היחסי בשטחי השלחין היה רב, אך חלקם בכלל השטח הערבי הוא עדיין נמוך מאד — כ־3.3 אחוז משטח היבולים (6.5 אחוז אם נוציא את הקרקעות במחוז באר שבע), לעומת למעלה מ־40 אחוז בסקטור היהודי (לוח ג־6). כמות המים שהסקטור הערבי משתמש בה נאמדה בשנים האחרונות בכ־10 מיליון מ"ק לשנה, בהשוואה לכמיליארד מ"ק — סך־כל הצריכה החקלאית בארץ [7].

אם נפרט יותר נמצא, כי מתוך 12,619 משקים ב־1950 היו רק 5,284 בעלי שטח של 30 דונם ומעלה, כשהממוצע שלהם הגיע לכ־85 דונם [8].

[7] ל.מ.ס., שנתון 1962, מס' 13, עמ' 224.

[8] מ. נועם, מיפקד החקלאות תש"י (1949/50), חלק א' — המשקים של הערבים, הדרוזים ומיעוטים אחרים, ל.מ.ס., פרסום מס' 8 ירושלים, 1952, עמ' 24.

בלוח ג־5 מוצגים נתונים נוספים על היחס בין קרקע ואוכלוסייה כפרית[9]. נתוני השטח בלוח זה, בניגוד לנתוני לוח ג־4, מתייחסים לשטח המעובד על־ידי ערבים גם אם אינו בבעלותם אלא חכור על־ידם. מן הלוח מסתבר, כי גם כאן חלה ירידה של 24 אחוז בשטח המשוקלל לנפש בין 1952/53 ל־1960/61.

לוח ג־5: אוכלוסייה כפרית ושטח מעובד בסקטור הלא־יהודי: 1952–1960 [1]

	אוכלוסייה כפרית [2] (באלפים)	שטח מעובד [3] (אלפי דונם)			שטח משוקלל לנפש (דונמים)
		סך־הכל	שטח שלחין	שטח משוקלל [4]	
1952	111	470	12	506	4.6
1953	116	460	15	505	4.4
1954	120	456	17	507	4.2
1955	125	472	19	529	4.2
1956	131	485	21	548	4.2
1957	135	475	24	547	4.1
1958	141	481	26	559	4.0
1959	149	451	28	535	3.6
1960	154	448	29	535	3.5

[1] שנים חקלאיות.

[2] אוכלוסייה ב־31 לדצמבר, להוציא בדואים ואנשים במוסדות ובבתי ספר.

[3] להוציא את נפת באר־שבע. המספרים מתייחסים לשטח גידולים, כלומר השטח כפול מספר היבולים בשנה.

[4] תוך שימוש בשקלול של 1 : 4; אנו מיישמים יחס זה לשטח גידולים ויש לראות בו מכסימום, המגזים במידת מה בחשיבותו היחסית של שטח שלחין.

מקור: ל.מ.ס., שנתונים:

שטח — תשי"ד, מס' 5, עמ' 59; תשט"ו, מס' 6, עמ' 78; תשט"ז, מס' 7, עמ' 74; תשי"ז, מס' 8, עמ' 68; תשי"ח, מס' 9, עמ' 134; תשי"ט, מס' 10, עמ' 136; תש"ך, מס' 11, עמ' 140, 146; 1961, מס' 12, עמ' 177; 1962, מס' 13, עמ' 184, 189; 1963, מס' 14, עמ' 216; 1964, מס' 15, עמ' 314; 1965, מס 16, עמ' 364.

אוכלוסייה — ראה מקור בלוח ג־1.

נתונים אלו מצביעים על לחץ גובר על קרקע. השוואה עם הסקטור היהודי (לוח ג־6) נותנת מושג מה על התמריץ לסחר בין־סקטורלי הן בקרקע והן בעבודה. עדות אחרת לשטחה הקטן, יחסית, של החלקה הערבית היא, שלפי נורמות בהן משתמש משרד החקלאות בתכניותיו לגבי הכפר הערבי, השטח המוחזק כיום על־ידי האוכלוסייה הערבית, עם כמות מים כפולה מהנוכחית, צריך לפרנס פחות מ־25 אחוז מאוכלוסייה זו.

אנו פונים עתה לדיון באפשרויות הסחר בקרקע. הבעלות הלאומית על רוב הקרקע בסקטור היהודי מונעת למעשה אפשרות של קניות קרקע על־ידי הערבים. המקורות

[9] לא כללנו את השטח המעובד בנפת באר־שבע, שבה התרחש עיקר הגידול בסך־כל השטח המעובד במשק הערבי, מפני שהנתונים על אזור זה, שסבל מבצורת, הם פחות מהימנים ומשמעותיים. כן לא כללנו את בדואי הנגב באוכלוסייה הכפרית.

לחכירת קרקע הם, אפוא, המדינה ומוסדותיה באופן ישיר, ויחידים יהודיים כמחכירי משנה. המוסדות הרשמיים המטפלים בקרקע מוכנים לאפשר חכירה לזמן קצר (שנה) של שטחי קרקע בנגב, ובמידת מה גם בצפון הארץ. בתקופה מסוימת היה אמנם קושי מצד הביקוש — האדמות שהוצעו לחכירה היו בדרך כלל אדמות נפקדים, וערבים ישראליים חששו לחכור אדמות אלו. (העתונים דיווחו על פגיעות בחוכרים ועל תשלומי כופר המועברים אל מעבר לגבול). חשש זה פחת, כנראה, במשך הזמן. בהתאם לנתוני מינהל מקרקעי ישראל, כ־38,000 דונם בצפון הארץ היו מוחכרים לערבים ב־1963 לתקופות זמן קצרות; שטח זה קטן מהשטח שהיה מוחכר לפני 1963. אחת הסיבות לכך היא, שחלק מהשטחים שהוחכרו לפני כן הועבר לבעלות ערבית כפיצוי על הפקעת אדמות; סיבה אחרת היא, ששטחי מרעה אינם נכללים עוד בשטחים המוחכרים.

לוח ג־6: יחסי קרקע–אוכלוסייה: 1960/61 [1]

	לא־יהודים	יהודים
אוכלוסייה כפרית (31.12.1960)		
סך־הכל	178,869	322,409
להוציא את נפת באר־שבע	162,869	297,863
שטח מעובד (אלפי דונם)		
סך־הכל	885	3,265
מזה שלחין	29	1,331
שטח מעובד משוקלל [2]	914	4,596
שטח לא־משוקלל להוציא נפת באר־שבע	448	2,669
שטח מעובד לנפש־אוכלוסייה־כפרית (דונמים)		
סך־הכל	4.9	10.1
משוקלל	5.1	14.3
לא־משוקלל להוציא נפת באר־שבע	2.8	9.0

[1] שנה חקלאית.

[2] כאן השתמשנו בשקלול של 1 : 2, על מנת לקבל גבול תחתון לפער שבין היחסים בשני הסקטורים.

מקור: ל.מ.ס., שנתונים:
אוכלוסייה — 1961, מס' 12, עמ' 31, 33.
שטח — 1962, מס' 13, עמ' 189, 194, 198; 1964, מס' 15, עמ' 314.

הגורם השני שיכול היה להחכיר קרקע לערבים הם מתיישבים יהודיים. המערכת המוסדית בסקטור היהודי נועדה למנוע תופעה זו. האדמה שנמסרה למתיישב נשארה רכושה של הקרן־הקיימת־לישראל — ואחר כך רכוש המדינה — ונמסרה למתיישב בחכירה לזמן ארוך. הן חוזה החכירה של הקרן־הקיימת והן ההסכם בין הסוכנות היהודית לבין המתיישבים אוסרים החכרת משנה של האדמה, וממילא מונעים החכרת האדמה לערבים (עבודה שכירה ערבית על אדמה זו אסורה גם היא). נראה, כי הגבלות אלו לא היו אפקטיביות בשנים האחרונות, והאומדן הוא שכ־20,000 דונם אדמת שלחין ו־15,000 דונם אדמת בעל היו מוחכרים באופן זה בשנת 1963. התפתחויות אלו אירעו בעיקר בשנים האחרונות, והן לא היו די חזקות לחסל את הלחצים לעבודה ערבית בסקטור היהודי.

האם קיים עדיין מחסור ממשי בקרקע ? הסיבות להאמין שחלה ירידה במחסור בקרקע הן ההתפתחויות שהוזכרו זה עתה, ויותר מזה — התפתחויות שוק העבודה שיידונו בפרק הבא. חיזוק לכאורה לכך הוא הטענה, שהיתה קיימת מידה מסוימת של הירתעות ערבים מלחכור שטחי בעל וכרמי זיתים מהאפוטרופוס על נכסי נפקדים, והטענה שבשנים האחרונות התרבו השטחים המוברים. אך התרחבות השטחים המוברים — אם אמנם אירעה אינה עדות חותכת לחיסול המחסור בקרקע, כיוון שייתכנו שני הסברים אחרים לתופעה זו: היו מקרים רבים שערבים עיבדו אדמת טרשים רק בכדי שיוכלו לתבוע עליהם בעלות מכוח חזקה, והפסיקו לעבדם משהושלם רישום הקרקע; הוברה בנסיבות אלה אינה מבטאת ירידה בביקוש לקרקע. כמו כן היו מקרים, שאדמות הוברו במשולש בגלל השקאה מופרזת בשנים קודמות, ומובן שגם תופעה זו אינה משקפת בהכרח ירידה במחסור.

נסיים פרק זה בהעלאת השערות בדבר התפוקה למועסק בחקלאות הערבית. לוח ג־1 מראה, שהתפוקה החקלאית הערבית לנפש־אוכלוסייה־כפרית ירדה במידת מה. אך אם אחוז האוכלוסייה התלוי בחקלאות הערבית ירד, כפי שנטען בפרקים ב ו־ד, הרי יתכן שעלה התוצר לנפש מועסקת או תלויה בחקלאות.

התפתחות כזו אינה סותרת את נתוני לוח ג־4 (שהראו ירידה בשטח משוקלל לנפש של אוכלוסיית המשקים), כיוון שהירידה בתלות בחקלאות יכלה להתבטא לא רק בירידה של היחס בין אוכלוסיית המשקים לאוכלוסייה הכפרית אלא גם בירידה באחוז אוכלוסיית המשקים המועסקת בחקלאות מקומית. כן יש לציין, שמשקלי אדמות השלחין והבעל בהם נקטנו בלוח ג־4 היו צריכים לשקף את יחס הביקוש לעבודה בין שני סוגי האדמות ולא את יחסי הפריון ביניהם. היחס בין התפוקה לעובד בשני סוגי אדמה אלו יכול להיות גבוה מ־1 : 4, כך שהירידה בשטח המשוקלל לנפש עשויה להיות קטנה יותר מהמופיע בלוח. השימוש הגדל במיכון ובזבלים כימיים, ושינויים אחרים בשיטות הייצור, עליהם מעידים אנשי משרד החקלאות, יכולים גם הם להוסיף הסבר לעלייה בתוצר לנפש בחקלאות הערבית. גורם מרכזי, שהוזכר לעיל, הינו הגידול בייצור הבשר. הנתונים על מספרי הצאן והבקר שבידי הערבים מראים עלייה עד 1959 וירידת מה לאחר מכן. הנתונים לתקופה 1954–1960 מצביעים על עלייה של כ־90 אחוז במספר ראשי הבקר [10]. נתונים אלה מתייחסים לסקטור הערבי בכללו, כולל בדואים, אך הגידול לא היה מוגבל לעדרי הבדואים. יתכן והתפתחות ענף זה מציינת מעבר לענפים שאינם דורשים אדמה מעובדת (הבקר ממלא גם תפקיד של מאגר ערך), אך בסופו של דבר נתקלה גם התפתחות זו בבעיית המחסור בקרקע, כאשר החל להיות מורגש מחסור בשטחי מרעה.

[10] ל.מ.ס., שנתון תשט"ו, מס' 6, עמ' 91; שנתון 1961, מס' 12, עמ' 210.

פרק ד

כוח האדם הערבי ושוק העבודה

לצורך הדיון בתעסוקת ערבים בסקטור היהודי נסקור בקצרה את ההתפתחויות בשוק היהודי. נתאר את המסגרת המוסדית המווסתת את קשרי הערבים עם שוק העבודה הכללי, בלוויית נתונים על קשרים אלה במשך התקופה; אופיים של הקשרים בשנת 1961, יתואר ביתר פירוט.

1. מצב התעסוקה הכללי

מאז הקמת המדינה צמח המשק הישראלי בקצב מהיר. התוצר הכולל, התוצר לנפש, האוכלוסייה, כוח האדם וההון כולם גדלו בקצב מהיר, אם כי לא אחיד, ושינויים מרחיקי לכת התרחשו בשוק העבודה [1]. העלייה היוותה את הגורם המכריע בשינוי אופיו של היצע כוח העבודה, הן מבחינה איכותית והן מבחינה כמותית. מאידך גיסא, ברור שחל שינוי רב ברמת הביקוש המצרפי ובביקוש לעבודה. אומדני האבטלה (לוח ד־1) מציגים בחינה אחת של התפתחויות אלה. האומדנים, בעיקר אלה של השנים הראשונות לקיום המדינה, אינם מהימנים תמיד, אך הם מבטאים את המגמה הכללית. שיעור האבטלה היה גבוה ב־1949 לעומת שתי השנים שלאחריה, הן באופן מוחלט והן יחסית. אבטלה בשנים 1953 ו־1954 הגיעה למימדי שיא שכמוהם לא נשנו, גם במספרים מוחלטים. בין 1955 ל־1957 לא חל שינוי ניכר באבטלה, ומאז נמשכת, לפי כל המדדים, ירידה רצופה באבטלה, כשלמעשה שורר מצב של תעסוקה מלאה. העלייה בשנים אלו היתה בעלת השפעה שונה, בגלל מימדיה הקטנים יותר ומדיניות קליטה חדשה, הכרוכה בביקוש מוגבר לכוח אדם, ביחוד בגלל הבנייה הנרחבת שליוותה אותה [2].

נתוני השכר לתקופה זו מראים מגמה מתמדת לעלייה בשכר הריאלי (להוציא את שנת 1952) [3], אף כי חלקו של השכר בהכנסה הלאומית ירד. סביר, אפוא, שהשכר בשנים הראשונות של המדינה ובשנות האבטלה הגדולה, היה מעל לרמה של שיווי משקל ושבמשך השנים חל תהליך של התקרבות לשיווי משקל [4].

[1] ראה ל.מ.ס., שנתון 1965, מס׳ 16, עמ׳ 21, 49, 181.

[2] ראה מ. מרחב, "כמה תוצאות כלכליות של התחדשות העלייה בקנה מידה גדול", סקר בנק ישראל מס׳ 17, ירושלים, 1962.

[3] ראה א. בהרל, השפעת העלייה ההמונית על השכר בישראל, מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל, ירושלים, 1965, עמ׳ 76, לוח־נספח ג־3.

[4] ראה מ. ברונו, "פריון ותשואה בישראל 1952–1961", רבעון לכלכלה, מרץ 1963, וכן, א. בהרל, שם. המסקנה, שלפחות בראשית שנות החמישים היה השכר ברמה שמעל לשיווי משקל, משקפת את העובדה, שהעבודה היהודית היתה מאורגנת במידה רבה.

יש לזכור בהקשר זה, כי במשך התקופה היה חלק גדול של כוח העבודה היהודי מורכב מעולים שהיו חדשים בארץ ובשוק העבודה. מקצועותיהם והרגלי העבודה שלהם דרשו, במקרים רבים, שינויים קיצוניים (לוח ד־2). במשך השנים 1950–1961 דיווחו

לוח ד־1: אומדן האבטלה בקרב היהודים: 1949–1964 [1]

	לפי הגדרת סקר כוח האדם		נתוני לשכת העבודה	
	ממוצע שנתי (אלפים) (1)	אחוז מתוך כוח העבודה (2)	ממוצע יומי של מובטלים רשומים (אלפים) (3)	אחוז המובטלים במשך 19+ ימים בחודש (4)
1949	29.6	9.5	6.4	14
1950	28.2	6.8	5.9	7
1951	29.3	5.8	6.3	5
1952	30.8	7.0	9.4	11
1953	61.3	11.0	17.7	18
1954	49.2	8.7	13.5	15
1955	41.7	7.3	10.7	12
1956	46.1	7.5	12.3	10
1957	46.7	7.5	12.5	9
1958	36.5	5.6	9.3	9
1959	33.3	5.0	7.4	7
1960	26.6	3.9	6.0	6
1961	24.1	3.4	5.1	5
1962	27.2	3.6	4.6	5
1963	27.9	3.6	4.0	3
1964	27.5	3.4	3.4	3

[1] בשנים 1949–52 היה שיעור האבטלה, למעשה, גבוה מהמצוין בלוח, כיוון שכוח האדם במעברות אינו כלול.

מקור: טורים (1) ו־(2) —

1949–51: א. הובנה, כוח העבודה בישראל, מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל, ירושלים, 1961, עמ' 34.

1958–64: ל.מ.ס., שנתונים: 1962, מס' 13, עמ' 382 [טור (1), 1958 ו־1961]; 1963, מס' 14, עמ' 488 [טור (1), 1959 ו־1962]; 1965, מס' 16, עמ' 296 [טור (1), 1960, 1963 ו־1964, וטור (2), 1958–64].

טורים (3) ו־(4):

ל.מ.ס., שנתון 1965, מס' 16, עמ' 330–34, להוציא שנת 1950 בטור (4), הלקוח מ־1964, מס' 15, עמ' 85–284.

כ־40 אחוז (ולא פחות מ־30 אחוז בשנה כלשהי) מעולים גברים שכירים כי משלח־ידם בחו"ל היה מקצוע חופשי, פקידות או מסחר. רק 4.9 אחוז מהעולים עבדו קודם לכן בחקלאות, ו־3.8 בבנייה [5]. הרכב מקצועי זה, לא התאים למבנה הביקוש או למדיניות הקליטה, במיוחד בראשית התקופה, כשמטרת הקליטה לטווח ארוך, היתה קליטה בחקלאות תוך כדי פיזור אוכלוסייה. מדיניות זו יצרה ביקוש לעבודה בחקלאות, בבנייה

[5] ראה ל.מ.ס., שנתון תש"ך, מס' 11, עמ' 76–77; 1962, מס' 12, עמ' 102.

ובעבודות ציבוריות, והתוצאה היתה שהעובדים בענפים אלה היו במקורם בעלי משלחי־יד אחרים.

במצב זה, העובדה שכוח העבודה היה מאורגן, הינה בעלת חשיבות רבה. מחפש העבודה הערבי הכפרי הבלתי־מאורגן היה נכון לקבל שכר הנמוך מהשכר הרשמי של ההסתדרות (שהיה בוודאי גבוה משכר שיווי המשקל), או אף נמוך מזה של שכר הדחק הממשלתי, ואשר עדיין היה גבוה יותר ממה שניתן לקבל במשק הערבי. העובד הערבי היה מוכן, בנוסף לכך, ליום עבודה ארוך יותר, ובמקרים רבים אף לבצע שירותי עזר (כמו שמירה, נקיון וכו׳). כבר ראינו לעיל, כי המצב בשוק, ובמיוחד בשנותיה הראשונות של המדינה, דחף הרבה מהעולים החדשים לעבודות פיזיות. לערבים היה בוודאי יתרון מוחלט בעבודות אלה, בהיותם רגילים לעבודה קשה ולאקלים הארץ. לכן יתכן, כי באותו זמן, אילו היתה כניסה חופשית לשוק העבודה הכללי, היו ערבים מוצאים תעסוקה ביתר קלות מאשר העולים החדשים.

לוח ד־2: עולים חדשים מועסקים [1], לפי משלח־היד [2] בישראל: 1954
(אחוזים)

משלח־היד בישראל	עסקו באותו משלח־יד גם בחו״ל
כל המקצועות	41.3
מקצועות חופשיים	82.1
עובדים מינהליים	26.2
פקידים	56.5
סוחרים	64.5
חקלאים[3]	7.1
עובדי תחבורה	40.6
עובדי חרושת ובנייה	69.7
עובדי שירותים	19.6
עובדים לא־מיומנים	18.7

1 עלו בשנת 1948 ואילך.
2 ראה הערה 1 ללוח ב־1.
3 אינו כולל עובדים לא־מיומנים. אנשים שעברו מ״לא־מיומנים״ ל־״לא־מיומנים בחקלאות״ כלולים בשורה האחרונה בלוח.
מקור: מחושב מ־ל.מ.ס., סקר כוח אדם יוני 1954, פרסום מיוחד מס׳ 56, ירושלים, 1957, עמ׳ 48–49.

במשך הזמן חלה, כמו שראינו, ירידה באבטלה, והשתנה המבנה הענפי והמקצועי של התעסוקה. במקביל לירידה באבטלה, ולעלייה בשכר ובעצימות ההון, התרבו הזדמנויות התעסוקה לעולים החדשים מחוץ לחקלאות ובנייה. בתחילה, הזיזה האבטלה את מחפשי העבודה למשלחי־היד ולענפים שבתחתית הסולם המקצועי, אך עם המעבר למצב של תעסוקה מלאה החלה תנועה בכיוון ההפוך. במשך הזמן רכשו העולים נסיון בעבודה, השתלטו על השפה והכירו את שוק העבודה. הנתונים על ההתחלקות הענפית של המועסקים היהודיים מראים ירידה באחוז הגברים המועסקים בחקלאות בתקופה 1958–1962 (לוח ב־12). הירידה מתגלה באופן ברור אצל עולי אסיה־אפריקה, שהינם

הקבוצה הדומה ביותר, מבחינת רמת ההשכלה, לכוח העבודה הערבי. בחקלאות, לא רק ההיצע של כוח אדם יהודי השתנה (בגלל היווצרן של אלטרנטיבות) אלא גם הביקוש. נוצרה מגמה של מעבר למשק ממוכן ומתמחה, מבוסס על גידולים תעשייתיים, העשויים לגרור גידול בביקוש לעובדים עונתיים, תוך הקטנת התעסוקה החקלאית הכוללת [6].

לסיכום העובדות וההשערות:

א. בשנים האחרונות ירדה האבטלה והוטב המצב הכללי בשוק העבודה.

ב. בתקופת העלייה ההמונית והאבטלה הרבה, ערבים בעלי גישה לשוק העבודה היהודי התחרו בעולים חדשים; ייתכן שהם התאימו יותר לתנאים המקומיים ונוסף לכך הם יכלו — והסכימו — להסתפק בשכר נמוך יותר.

ג. כאשר קליטת העולים הלכה ונשלמה, והעודף בכוחות עבודה הפך בהדרגה למחסור, נחלש לחץ ההיצע היהודי בעבודות כפיים, והשתנו האימפליקציות של תעסוקת ערבים במשק היהודי ואופייה. השתנות התנאים הכלכליים השתקפה באופן פעולתו של המנגנון המוסדי, אליו נפנה עכשיו.

2. המערכת המוסדית

המערכת המוסדית צריכה היתה לווסת את כניסתם של הערבים לשוק העבודה היהודי. המניעים העיקריים לוויסות היו:

(א) הגנה כללית על עבודה עברית, מתוך שימת לב מיוחדת לקליטת עלייה;

(ב) הגנה על עבודה עברית בחקלאות, מתוך שיקול של היאחזות בקרקע ובשאיפה ליצור חקלאות יהודית;

(ג) שיקולי בטחון.

הממשל הצבאי היה, במשך תקופה ארוכה, הגוף הממשלתי הקובע בסקטור הערבי, ובשנותיה הראשונות של המדינה — הביטוי היחיד לנוכחותו של השלטון באזור זה. ממילא, הודרך המימשל במדיניותו על־ידי שיקולים בטחוניים וכלליים, ומובן שלפעו־לותיו היתה השלכה בתחום הכלכלי.

כוחו העיקרי של הממשל הצבאי — בהקשר לדיוננו — הוא משטר הרשיונות דהיינו, היכולת למנוע את תנועתם החופשית של הערבים. שיקולים בטחוניים שימשו הסבר לצורך להגביל את חופש תנועתם של הערבים, ולצמצם את קשריהם עם האוכלוסייה היהודית. הגבלות אלו חלו על האוכלוסייה הערבית כולה, אך במיוחד על יישובי הספר ועל אלמנטים שהשלטונות ראו בהם סכנה מוחשית. נוסף על כך נראה, שמשטר הרשיונות היה כרוך בשיקולים הקשורים ישירות בשוק העבודה; מטרתו של המימשל

[6] תהליך כזה עובר גם על החקלאות בארצות־הברית. מספר המועסקים בחקלאות קטן ואחוז הפועלים העונתיים גדל. ראה:

S. T. Maitland and L. J. Ducoff, "The Farm Labor Force: Recent Trends and Future Prospects", *Journal of Farm Economics*, XLIII (December 1961) 1183.

בכמה ממדינות הדרום ממלאים המכסיקנים תפקידים אלה מאז מלחמת העולם השנייה. ב־5 מדינות, שבהן עובדים מכסיקנים, עלה אחוזם בין השכירים בחקלאות מ־13 ב־1951 ל־31 ב־1958, ראה:

J. W. Mamer, "The Use of Foreign Labor for Seasonal Farm Work in the United States: Issues Involved and Interest Groups in Conflict", *ibid.*, 1204–1210.

הצבאי בשטח התעסוקה, בתקופה 1949–1958, היתה — באופן תיאורטי לפחות — להגן על עבודה עברית בשטחים בהם לא היה גוף אחר שיעשה זאת. גידולה המהיר של האוכלוסייה היהודית היה מלווה בהקמת יישובי עולים ובפיזור האוכלוסייה, אך הכלים הארגוניים שפעלו בשוק העבודה של היישוב הוותיק לא הוקמו כאן במהירות או ביעילות מספקת, והדברים אמורים במיוחד באזורים הכפריים. באזורים מסוימים ניתנה, אפוא, ההגנה הבלעדית על עבודה עברית על־ידי המימשל הצבאי אשר פעל בתחום זה בשיתוף עם משרד העבודה [7]. מתקבל הרושם שהמימשל הצבאי ומשרד העבודה לא פעלו תוך התעלמות ממצב התעסוקה בסקטור היהודי, וספק אם לא הושפעו לעתים מתביעותיהן של מועצות הפועלים, גם במקומות המבוססים יותר.

במשך הזמן חלו שינויים רבים בהשפעתו המגבילה של המימשל. גדלה השפעתם של הגופים האזרחיים באזור הערבי, והצטמצם תחום טיפולו של המימשל; כמו כן הונהגו הקלות מכוונות בהגבלות התנועה: הוגדל מספר רשיונות התנועה שהוענקו, הוארך משך התקופה לה ניתנו אישורים אלה, ונתמעטו השטחים בהם נדרשו רשיונות. ב־1957 נפתחו שעריהן של עפולה, עכו, ונצרת וסביבתה לתנועה חפשית של ערבים. ב־1959 הותרה תנועה חופשית במשך היום אל ומאת כל המרכזים היהודיים (להוציא את ירושלים). מאז אפריל 1962 ניתן להוציא רשיונות שנתיים לתנועה כמעט בכל הארץ ללא ציון יעד או תווי.

התאריכים שהוזכרו הינם, מבחינה פורמלית, המועדים בהם נכנסו ההקלות לתוקפן. אך מובן שהמעבר מתקופה אחת לשנייה לא היה פתאומי; לכל שינוי בהוראות קדם פירוש ליברלי יותר של ההוראות הישנות. נראה, כי המפנה חל בתקופה 59–1957. מאז לא היווה עוד המימשל הצבאי גורם חשוב בפיקוח על כניסת כוח אדם לסקטור היהודי. סביר להניח, כי השינוי במצב התעסוקה בשוק הכללי וההתקדמות בקליטת העלייה ובביסוסה השפיעו על התפתחות זו, ועל דעת הקהל שלחצה להנהגת ההקלות.

התנאים המיוחדים, המשפיעים על זיקתו של כוח האדם הערבי לשוק העבודה הכללי השפיעו ועיצבו את אופיים ופעולתם של הגורמים האזרחים המווסתים את שוק העבודה — משרד העבודה, לשכות העבודה המקומיות, וההסתדרות.

בעת הקמת שירות התעסוקה, בסוף 1958, היו תשע לשכות עבודה מיוחדות לאוכ־לוסיית הערבים [8]. רק שלוש מהן, שנוהלו על־ידי משרד העבודה, היו באזור הכפרי (במשולש הקטן). נוסף להן פעלו באזור הכפרי סניפים של ברית פועלי ארץ־ישראל, שמילאו תפקיד של לשכות עבודה. מיעוט מספרן של לשכות העבודה בכפרים היה קשור בחשש, שהגדלת מספרן תהפוך אבטלה סמויה לגלויה [9]; בערים, שם אי־אפשר היה בלעדיהן, נפתחו לשכות עבודה. הלשכות שנפתחו לא טיפלו כלל בשוק העבודה המקומי (הערבי), הן בהתחשב בהיקף המצומצם של עבודה שכירה בסקטור הערבי, והן משום שלא הצליחו להעביר דרכן את מעט העבודה השכירה הקיימת. תפקידן של הלשכות היה:

[7] בדרך כלל לא סיפק המימשל רשיון תנועה לצורכי עבודה ללא אישור לשכת העבודה.

[8] באום אל פחם, בטייבה, בבאקה אל ע'רבייה, ובנצרת, ובערים המעורבות חיפה, עכו, יפו, רמלה ולוד.

[9] ראה ש. כהן "בעיות התעסוקה של פועלים ערביים", ירחון העבודה, משרד העבודה והביטוח העממי, אפריל 1950.

(א) לחלק את ימי העבודה היזומה שהוקצבו לפועלים ערביים. במשך התקופה 1952/53 — 1962/63 הוקצבו לערבים למעלה ממיליון ימי עבודה, שהם כ־93 אלף ימי עבודה בשנה [10].

(ב) לדאוג להחדרת פועלים ערביים לעבודה אצל מעבידים יהודיים בסקטור הערבי, בעיקר בעבודות ציבוריות.

(ג) לעזור בוויסות יציאת כוח העבודה הערבי לשוק היהודי. הלשכות, שהיו נפרדות מהרשת הכללית של לשכות העבודה, לא נטלו חלק בחיפוש עבודה לערבים בשוק היהודי. בלשכות היהודיות היתה קיימת התנגדות לכניסתם של ערבים לשוק העבודה היהודי, ומשרד העבודה, שבעיני הסקטור הערבי הופיע כגורם מגביל, נחשב במקרים רבים על־ידי לשכות העבודה היהודיות ומועצות הפועלים כשומר ומגן על זכויות העובד הערבי בשוק היהודי.

העובד הערבי חיפש, בדרך כלל, מקום עבודה בכוחות עצמו, ורק לאחר שמצא מקום פנה ללשכת העבודה המקומית כדי לקבל את הסכמתה לרשיון תנועה. החלטתה של לשכת העבודה בדבר הרשיון היתה תלויה במצב התעסוקה במקום העבודה, וב"זכות" לעבודה של המבקש: בעלי קרקע או מקבלי קרקע בחכירה נפסלו לעבודה שכירה בסקטור היהודי (לא ברור אם נקבע מינימום לגודל של חלקה, ואם כן — מהו) [11]. כאשר חלה הרפיה במשטר הרשיונות לא היה למבקש העבודה הערבי צורך לפנות ללשכה [12].

העובדה, שלשכות העבודה לא עסקו כלל בתיווך בשוק העבודה בדרך המקובלת, היוותה, להלכה, גורם בולם ליציאת כוח העבודה הערבי לשוק היהודי. החלל הריק נתמלא בחלקו על־ידי ה"ראיס" שהיה, בדרך כלל, בעל מעמד וקשרים עם השלטונות. קשרים אלה איפשרו לו לתור אחרי מקומות עבודה בסקטור היהודי ולקבל מהמימשל הצבאי רשיונות יציאה לעובדים — ברובן נשים — שלמענם פעל. נוסף לתיווך בהשגת העבודה סיפק הראיס, בדרך כלל, את אמצעי התובלה ושאר הוצאותיה של העובדת; בתמורה על כך היה הראיס מנכה חלק גדול משכרו של העובד (כשליש) [13].

בראשית 1959 נחקק חוק שירות התעסוקה, ולשכות העבודה הממלכתיות וההסתדרו־תיות עברו אל שירות התעסוקה. החוק חייב את העובדים והמעבידים להיזקק אל לשכות העבודה, ואת השירות הוא חייב לנהוג ללא הפליה כלשהיא, כולל דת, לאום, גזע [14]. החוק חייב הקמת לשכות עבודה בכל מקום, ותקנון שירות התעסוקה הכיר בצמידות בין

[10] ב־1961 היה מספר ימי העבודה למובטל 35 בשנה, מספר המובטלים — 3,700 (לפי סקרי כוח האדם 1961), ומספר ימי העבודה היזומה — כ־130 אלף (מקור: המחלקה לפועלים ערביים של משרד העבודה). הממוצע המקביל למובטלים יהודיים היה למעלה ממאה ליום (ראה ל.מ.ס., שנתון 1962, מס' 13, עמ' 382, 417).

[11] יש לציין ששיקולים מקבילים, או דומים, פעלו גם לגבי יהודים בלשכות העבודה היהודיות.

[12] לפי סקר כוח האדם, אפילו ב־1956, רק 28 אחוז ממחפשי העבודה הלא־יהודיים חיפשו עבודה באמצעות לשכות עבודה. ראה: ל.מ.ס., סדרת פרסומים מיוחדים מס' 68, עמ' 70.

[13] תופעה דומה התפתחה גם בתקופת המנדט. סקירה כללית על הפועל הערבי בתקופת המנדט מובאת אצל י. ושיץ, הערבים בארץ ישראל, ספרית פועלים, 1947, עמ' 149–183. גם בארצות אחרות קיימת תופעה זו באיזורים חקלאיים.

[14] מלבד מקרים מיוחדים ובטחוניים. ראה: שנתון הממשלה תש"ך, עמ' 386, סעיף 42 בחוק.

העובד והלשכה שבמקום מגוריו, ובעדיפות לעובדים מקומיים. תקנת העדיפות המקומית חשובה מאד לעובד הערבי, מפני שהיא מספקת את האפשרות החוקית להגביל את העובדים הערביים למקומות מגוריהם. מאידך גיסא קיימת החובה להקים לשכות עבודה בכל מקום ולטפל בבעיית האבטלה הערבית. קשה להאמין, שמכשיר זה יכול לגרום להחזרת השעון אחורה ולמנוע חדירה ערבית לשוק היהודי, ולמעשה גם לא ניסה שירות התעסוקה לבצע את הסעיף הטריטוריאלי; להיפך, אחד הצעדים הראשונים שלו היה בכיוון של ליגליזציה של עבודת ערבים בעלי ותק במקומות עבודה יהודיים. השירות מנסה במסגרת ויסות העבודה הארצי, להכניס למסגרתו את העבודה הערבית העונתית ואת עבודת הנשים, תוך כדי חיסול הראיסים. הצלחתו בהשתלטות על כלל התעסוקה הערבית בשוק היהודי עדיין מוגבלת.

גילו של העקרון לעבודה עברית הוא כגיל תנועת העבודה בארץ. הוא הינחה לא רק את ההסתדרות כאיגוד מקצועי אלא גם את המוסדות הלאומיים היהודיים האחרים. גם הסוכנות היהודית והקרן הקיימת לישראל אסרו עבודה ערבית על אדמותיהם, וממילא חל הדבר על התנועות ההתיישבותיות השונות. עם הקמת המדינה נשמרה החלוקה המוסדית בין הסקטור הערבי והיהודי. לשכות העבודה הוקמו כדי לשרת את השוק היהודי המקומי, ובשנותיה הראשונות של המדינה לא רק שלא הותאמו לטיפול בעבודה הערבית, אלא ספק אם היו מותאמות אף לקליטת זרם העלייה היהודית בתעסוקה[15]. הלשכות פעלו לפי העקרון של זכות קדימה לכוח העבודה המקומי, כך שההפרדה היישובית בין יהודים וערבים סייעה בהגנה על עבודה עברית. בערים מעורבות, בהן לא ניתן להסתייע בזכות הקדימה לעובדים מקומיים, סירבו לשכות העבודה של ההסתדרות לטפל בכוח האדם הערבי והוא נזקק ללשכות הממשלתיות המיוחדות, שלא נהגו משיתוף פעולה של הלשכות היהודיות. הלשכות היהודיות ניסו ללחום בחדירת עבודה ערבית על־ידי לחץ על המימשל הצבאי ומשרד העבודה, ועל־ידי סריקות, הפגנות, מחסומים בדרכים וכו׳, צעדים שהשפעתם היתה, כנראה, מצומצמת. עם השתפרות מצב התעסוקה מותנה מדיניות זו ולבסוף הופסקה.

יחסה של ההסתדרות אל האוכלוסייה ואל כוח העבודה הערביים עבר תמורות. קשה גם לדבר על ״יחסה של ההסתדרות״, שהרי בארגון מסועף כזה יש ניגודי השקפות ואינטרסים למיניהם. המוסדות בדרג המקומי היו כמובן הרגישים ביותר להתחרות של העבודה הערבית, והיו מוכנים ללחום בה בצורה תקיפה. בדרגים העליונים, לעומת זאת, עומדים לצידו של שיקול זה גם שיקולים אחרים. בתקופת המנדט ניסתה ההסתדרות לארגן את הפועל הערבי. הצעד החשוב ביותר בכוון זה היה הקמת ברית פועלי ארץ־ישראל ב־1932; נוסף לכך היו מספר שביתות משותפות ופעולות דומות בשטח הטבת תנאי העבודה[16]. הכוונה היתה לארגון הפועל הערבי מחוץ להסתדרות, שהרי שמה —

[15] הקריטריונים לקביעת תור לעבודה בלשכות נתפרו לפי מידותיו של הישוב היהודי הוותיק בארץ. כך למשל מוצאים בין הנקודות בחישוב התור לעבודה קבועה: שנות עבודה בארץ (ותק), שרות בצ.ה.ל. ובצבא הבריטי, ״שנת מאסר וגירוש בגולה בשל מילוי תפקיד ציוני שגרמה לעיכוב העלייה ארצה״, ועוד. ראה: חוקת לשכת העבודה, חוקת התור לעבודה, מרכז לשכות העבודה הכלליות לפועלים, תל אביב, 1954, עמ׳ 12–13.

[16] ראה ושיץ, שם.

"הסתדרות העובדים העבריים בארץ־ישראל" — מעיד כי זהו ארגון שמטרותיו החב־רתיות הן חלק בלתי נפרד משאיפותיו הלאומיות היהודיות. עם הקמת המדינה הועלתה הצעה לצרף את הערבים להסתדרות אך הצעה זו נדחתה. הארגונים המקצועיים של הפועלים הערביים היו "הקונגרס" הקומוניסטי, "א־ראביטה" הנוצרי, וברית פועלי ארץ־ישראל. ב־1951 התמזג א־ראביטה בברית פועלי ארץ־ישראל ובסוף 1953 החליטה ההסתדרות לקבל פועלים ערביים לאיגוד המקצועי. לאחר חודשים אחדים התפרק הקונגרס מרצון. ב־1959 התקבלה במועצת ההסתדרות החלטה על קבלת ערבים כפועלים שווי זכויות, ועד אמצע 1962 הצטרפו כ־16 אלף ערבים, משמלי מסים. ב־1962 הועבר הטיפול המקצועי בפועלים הערביים, שהיה מרוכז בוועד הפועל של ההסתדרות, למועצות הפועלים[17]. במשך הזמן גדלה אפוא, בהדרגה, נכונותה של ההסתדרות לקבל את הפועלים הערביים כחברים במעמד שווה, ובמקביל לכך גדלה החברות של פועלים ערביים בקרנות הביטוח ההסתדרותיות.

הפרדתן של לשכות העבודה הערביות מהיהודיות וסגירת האיגוד המקצועי בפני ערבים, בשנים הראשונות למדינה, היו אמצעי הגנה פיזית על שוק העבודה היהודי שלא היו אפקטיביים במיוחד. התארגנות הפועלים הערבים יכלה להשפיע, במרוצת הזמן, על אופיו של היצע העבודה הערבית ולהקטין את ההתחרות הערבית, באשר לשכר, הטבות נלוות, ושעות עבודה.

נזכיר בקצרה תהליכים אחרים אשר יתכן שהקלו על כניסת ערבים לשוק היהודי: במשך התקופה גדל מספר כלי הרכב בבעלות ערבית פרטית והם שימשו, במקרים רבים, להסעת פועלים מהאזור הערבי ליהודי; באותו זמן התרחבו גם שירותי התחבורה הציבורית לאזורים הערביים. משרד העבודה, בשיתוף עם מועצות וועדים מקומיים, סלל כבישי גישה רבים לכפרים (176 ק"מ בתקופה 1953–1961). הוגברה פעולת החינוך המקצועי בקרב הערבים על־ידי משרד העבודה והגופים השונים של ההסתדרות. אחוז יודעי העברית גדל, כתוצאה מהגידול במספר הלומדים בבתי־הספר בתקופת המדינה וכתוצאה מעצם המגע עם האוכלוסייה היהודית.

מתקבל הרושם, וזה כמובן רושם בלבד, שגורמים פחות מוחשיים פעלו גם הם להסרת המכשולים שעמדו בפני ניידות בין שני הסקטורים. התפתחות זו אינה מנותקת מהמצב הבטחוני. התקופה שלפני מבצע סיני היתה תקופה של הסתננות ופעולות פדאיין בהיקף נרחב, שבה חששו להעסיק פועלים ערביים ובעיקר באזורים חקלאיים. נראה שאחרי מלחמת סיני ותקופת מעבר קצרה פחת גם חשש זה.

הנקודה העיקרית אותה רצינו להדגיש כאן היא, שבשנים הראשונות לקיום המדינה היתה מערכת מוסדית שניסתה להגן על השוק היהודי, אך במשך השנים פחתו ההפרעות לניידות בין הסקטורים, במקביל לגידול בביקוש לכוח עבודה ערבי.

[17] לקט ידיעות על פעולות ההסתדרות בקרב הערבים, גליונות מס' 1, 3, אוגוסט 1962, הוצאת ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל, המחלקה הערבית.

3. התעסוקה הערבית בסקטור היהודי

רוב הנתונים המוצגים בדיון זה נלקחו מדו"חות ממשלתיים וממאמרים בעתונים. הגדרות המושגים והמימדים בהן השתמשו מקורות אלו אינן בידינו ובחלקן היו הן, כנראה מעורפלות גם בעת איסוף הנתונים. כך איננו יודעים אם הנתונים מתייחסים לעובדים מחוץ למקום מגוריהם או לעובדים בסקטור היהודי, ואיננו יודעים מה אורכה, או תכיפותה, של תקופת העבודה מחוץ לכפר שעל־פיה סווגו העובדים בשתי הקטי־גוריות. מקור שיטתי יותר הוא מיפקד האוכלוסין והדיור 1961, שכלל שאלון מורחב על כוח אדם במדגם של 20 אחוז. השאלון כלל שאלה על מקום המגורים והעבודה בשבוע האחרון לפני המיפקד.

המיפקד אמד את מספר הניידים ב־27 אלף; אומדן משרד העבודה על עובדים ערביים בסקטור היהודי ב־1961 הוא 18 אלף; ההסתדרות הגיע למספר של 40 אלף ב־1962. די בכך להראות מה קשה להשיג מספר מהימן על היקף הניידות בשנה אחת, ומה מסוכן לחבר סידרה עתית מתוך נתונים השאובים ממקורות שונים[18].

בלוח ד־3 אנו מביאים אומדני ניידות לתקופה 1950–1958 לגבי כפרים ערביים, המהווים 4/5 של האוכלוסייה הערבית הכפרית להוציא בדואים; יתרונם הוא בכך שנלקחו ממקור אחד. הנתונים מראים גידול ביחס בין העובדים הניידים ובין האוכלוסייה[19], וירידה בשיעור גידול הניידות בין 1950–53 ובין 1953–58, בכל הנפות להוציא נפת יזרעאל. השוואה בין 1958 ו־1962, לגבי מספר קטן יותר של כפרים (ההשוואה אינה מובאת כאן), מראה שהאטה זו נמשכה. נתוני מיפקד 1961, בלוח ד־3, מתייחסים לאותם כפרים שנכללו בהשוואה של תקופת 1950–1958, והם מראים, שסדר הגודל של האומדן הוא סביר.

[18] הדוגמא הבאה תמחיש את הקושי: ב־1961 היו 26,920 עובדים ערביים ניידים (בהתאם לנתוני המיפקד). אם נפחית את מספר הניידים בנצרת, בשפרעם, ובכל הכפרים הערביים, נמצא 24,340 עובדים ערביים ניידים בסקטור היהודי ובאזורים מעורבים. כדי להשיג אומדן על המועסקים הערביים בסקטור היהודי עלינו להוסיף את מספר המועסקים על־ידי יהודים בערים מעורבות. לא־ניידים ערביים, המועסקים בחיפה, ביפו, בעכו, בלוד וברמלה מנו כ־5,000 איש, כשרובם מועסק על־ידי יהודים, וכך אנו מגיעים למספר של 27,000–28,000. המחלקה הערבית של הוועד הפועל של ההסתדרות ערכה סקר באוגוסט 1962, והגיעה לאומדן של 40 אלף פועלים ערביים בסקטור היהודי. (ז. שיף, "עבודה ערבית נדרשת יותר", הארץ, 19 באוקטובר 1962). ההפרש בין אומדן זה לאומדן של מפקד מאוכלוסין 1961, מוסבר בחלקו על־ידי העובדה, שכנקודת מוצא בסקר שימש אומדן גבוה יותר של כוח העבודה הערבי (65 אלף גברים ו־10 אלפים נשים, לעומת 58,400 גברים ו־13,400 נשים. ל.מ.ס., שנתון 1963, מס' 14, עמ' 486 ו־488); ובחלקו על־ידי הכללת העובדים הערביים בערים מעורבות. יתכן גם, שאומדני המיפקד מוטים כלפי מטה, כפי שנרמז בהקדמה ל־ל.מ.ס., כוח העבודה, חלק ו, מס' 9 בפרסומי המיפקד, עמ' כ"ט. בתיקי משרד העבודה מצאנו, לעומת זאת, הערכה של 18,000 מועסקים ערביים במשק היהודי ב־1961. אותו מקור מגיע לאומדן של 9,000 ב־1953, המראה שמספרם הוכפל בין 1953 ו־1961 (בו בזמן שהאוכלוסייה הערבית גדלה בשליש) אך הגדלים המוחלטים אינם סבירים ביותר.

[19] העובדים הניידים מופיעים כאן כאחוז מהאוכלוסייה בגלל היעדר סידרה עתית מהימנה על גודלו של כלל כוח העבודה לפי מחוז. אחוז העובדים הניידים מבין המועסקים הוא גדול בערך פי ארבע.

לוח ד־3: עובדים ניידים מכפרים לא־יהודיים, לפי נפות: שנים נבחרות 1950–1961 [1]

	1950	1953	1958	1961	סך־כל האוכלוסייה ב־1961 [2] (אלפים)
סך־כל האוכלוסייה [2] (אלפים)	**84.5**	**[3]95**	**[3]116**	**126**	**126**
סך־כל העובדים הניידים	**2,239**	**6,569**	**12,048**	**14,680**	
עכו	654	3,343	6,054	6,585	61
יזרעאל	902	911	1,930	3,185	24
צפת וכנרת	153	455	648	875	9
חדרה והשרון	530	1,860	3,416	4,035	32
היחס בין עובדים ניידים ובין כלל האוכלוסייה (אחוזים)	2.6	6.9	10.4	11.6	
שיעור הגידול הגיאומטרי השנתי במספר העובדים הניידים					
1950–1953	45.1				
1953–1958	13.0				

[1] בכפרים שעליהם היו נתונים לגבי כל אחת מ־4 השנים; כפרים אלה כוללים כ־80 אחוזים מהאוכלוסייה הכפרית (פרט לבדואים).
בנתונים על 1950–1958, המבוססים על סקרי משרד העבודה, יחידת החקירה היא הכפר, ולא משק הבית; מספר העובדים מחוץ לכפר נאמד, כנראה באופן גלובלי לכל כפר, וההגדרה ל"עובד מחוץ לכפר" לא ציינה את התקופה אליה מתייחסים הנתונים. הנתונים לשנת 1961 (משלב ב' של מיפקד האוכלוסין) מתייחסים לשבוע עבודה בתחילת יוני 1961.

[2] אומדן לכפרים הנכללים בחישוב. הנתונים הם לסופי השנים, להוציא את שנת 1961.

[3] חושב כ־82 אחוז מהאוכלוסייה הכפרית — השיעור שנמצא בשנים 1950 ו־1961.

מקור: אוכלוסייה כפרית — ל.מ.ס.:
1950: השלכה אחורה לשנת 1950 על בסיס נתוני סוף 1951, המופיעים אצל מ. נועם, מיפקד החקלאות תש"י (1949/50) — חלק א', פרסום מיוחד מס' 8.
1953: שנתון תשי"ד, מס' 5 עמ' 8;
1958: שנתון תשי"ט, מס' 10 עמ' 15;
1961: רשימת היישובים, אוכלוסייתם וסימניהם, פרסום טכני מס' 12, ירושלים, 1962.
עובדים ניידים —
1950, 1953, 1958: נתונים שלא פורסמו של היחידה לענייני מיעוטים במשרד העבודה.
1961: נתוני מיפקד האוכלוסין שלא פורסמו.

לוח ד־4 הורכב מאומדנים שונים של ניידות מנצרת החוצה, וניידות ממקומות שונים אל חיפה. נצרת הינה העיר הערבית הגדולה ביותר, וממנה יצאו עובדים ניידים עוד בתקופת המנדט, חיפה היא העיר היהודית בעלת האוכלוסייה הערבית הגדולה ביותר, והינה היעד המושך את מספר הניידים הגדול ביותר[20]. למרות ליקויים הברורים, אפשר להסתמך על הנתונים כאינדיקציה לניידות מוגברת.

[20] חלק מהעובדים הניידים אל חיפה (500 מתוך 9,000 לפי אומדן משרד העבודה) מוצאים תעסוקה אצל מעבידים ערביים.

אינדיקטור גס יותר לאומדן הניידות אפשר למצוא בסטטיסטיקה על תחבורה ציבורית באוטובוסים באזורים ערביים. השוואת מספר הנוסעים בקו נצרת־חיפה (בכל חברות הנסיעה), ביום אחד ב־1960 וביום אחד ב־1962 הראתה גידול של כ־15 אחוז. מספר הנוסעים בשלושה מקווי אגד לכפרי המיעוטים באותן השנים גדל בשיעור דומה (14 אחוז). במשך התקופה 1958–1962 גדלה התנועה בקווים אלה בכ־25

לוח ד־4: נצרת כמקור וחיפה כייעוד [1] של עובדים ניידים, שנים נבחרות: 1950–1963

	נצרת			חיפה: מספר העובדים הניידים
	עובדים ניידים			
	האוכלוסייה בסוף השנה	מספר	אחוז מהאוכלוסייה	
1950	20,000	350	1.75	..
1951	20,000	800	4.0	..
1953		..	..	800
1957	23,500	1,551	6.6	4,000
1958	24,000	1,752	7.3	5,000
1959	25,000	1,960	7.8	..
1961	25,300	2,495	9.9	[2]27,200
1963		..	..	9,000

[1] הכוונה היא לניידות מנצרת אל מקומות אחרים בארץ, וניידות ממקומות שונים אל חיפה.
[2] תוקן כלפי מעלה כדי להכליל עובדים ניידים שמקום עבודתם אינו ידוע.

מקור: אוכלוסיית נצרת — ל.מ.ס.:
1950–59 — שנתון 1962, מס׳ 13, עמ׳ 42–43;
1961 — רשימת היישובים, אוכלוסייתם וסימניהם, פרסום טכני מס׳ 12, 1962, עמ׳ 39.
עובדים ניידים —
נצרת, 1960, 1957–1959, וחיפה, 1963: נתוני משרד העבודה.
1951: G. Weigert, *The Jerusalem Post*, January 5, 1952
1953: ג. וויגרט, הארץ, 11 למרץ, 1953.
1957 (חיפה): י. גלבוע, הארץ, 27 לפברואר, 1957.
1958: (חיפה): הארץ, 22 לדצמבר, 1958.
1961: נתוני מיפקד האוכלוסין שלא פורסמו.

אחוז. מספר הנוסעים המגיעים אל תחנת אגד בנצרת ומספר היוצאים ממנה (בכל הקווים) עלה בכ־50 אחוז בתקופה 1951–1958 ובכ־33 אחוז נוספים בשנים 1958–1962, כך שמספר זה הוכפל בתקופה 1951–1962 [21]. לשם השוואה — הגידול במספר העובדים הניידים מנצרת בתקופה 1950–1958 היה גדול יותר, אך יתכן כי זוהי תוצאה של אומדן־חסר של ניידות ב־1950. בתקופה 1958–1962 היה הגידול היחסי בתנועה שווה, בערך, לגידול בניידות מנצרת.

מכל האמור לעיל מסתבר, שהניידות גברה במשך כל התקופה אך יתכן מאוד, ששיעור גידולה הלך ופחת. מעניין להיווכח, שהגידול במונחים יחסיים היה מהיר ביותר בתקופה

[21] הנתונים לקוחים מספירת נוסעים שבוצעה על־ידי "אגד".

שבה ההתערבות המוסדית היתה ניכרת; רמת הניידות ההתחלתית היתה כה נמוכה עד שכל גידול בה, במונחים יחסיים, היה בולט. אין כל דרך להעריך באופן ישיר את מידת היעילות של התערבות כזאת בנקודת זמן כלשהי. התיאור מצביע על עקביותה של הניידות עם הסרת המגבלות; עם זאת אין הנתונים מספיקים כדי להצביע על הסרת מגבלות כגורם מיידי להגברת ניידות.

4. הפרשי שכר ותנאי עבודה

הנתונים המוצגים כאן מהימנים אף פחות מאלו שהובאו בדיון הקודם. למרות זאת נשתמש בהם, משום שתיאורטית, הפרשי השכר מהווים אינדיקטור להפרעות בניידות. לו היו בידינו נתונים על השכר נטו וברוטו, ועל תשלומים סוציאליים הניתנים תמורת שירותי עבודה זהים, כי אז ההפרש בין שכרם של הערבים בשוק הערבי לבין שכרם בשוק היהודי היה מורה על קיום מכשולים לניידות של עובדים ערביים בין שני הסקטורים — מכשולים פיזיים (תחבורה), חוקיים, או כאלה הנובעים מתוך מערכת ההעדפות של האוכלוסייה. קיומם של הפרשים בין שכרם של הערבים והיהודים תמורת שירותי עבודה זהים, היה מורה על חוסר שכלול בשוק העבודה היהודי ועל אי־קיומה של התחרות בקרב המעסיקים או על הפליה כל שהיא נגד העובדים הערביים. בדיון זה איננו מגיעים למסקנות ברורות בקשר לבעיה. בחלק מהמקרים אין לנו כל נתונים, ובאחרים יכולים אנו רק לנחש את התחום בו נע השכר היומי. יתרה מזו, אין לנו כל בטחון שהשכר שולם תמורת שירותי עבודה זהים, או אף תמורת עבודה באותו ענף.

בתקופת המנדט היו הפרשים ניכרים, בין שני הסקטורים, בשכר ובתנאי העבודה. למרות שבמלחמת העולם השנייה, התרחבות התעסוקה הממשלתית וארגון העובדים הערביים גרמו להצרת ההפרשים, היו הם ניכרים אף בסוף תקופת המנדט. לפי אומדן גס הגיע שכרו היומי של עובד בסקטור הערבי, באמצע שנות הארבעים, לכמחצית שכרו של העובד במשק היהודי [22]. שכרו היומי של עובד יהודי בתעשייה היה גבוה פי שתיים משכרו של עובד ערבי בתעשייה הערבית, והערבי עדיין נאבק על שבוע עבודה בן שישה ימים, על יום עבודה של שמונה שעות ועל חופשה שנתית. נראה, כי ההפרש הגדול ביותר היה בין העובדים הבלתי־מקצועיים בשני הסקטורים. הדבר נכון לגבי העובדים בבניין, שם היה שכרו של העובד הערבי המיומן נמוך משל חברו היהודי בכ־10 אחוז, בעוד ששכרו של העובד הערבי הבלתי־מיומן היה קטן מזה של היהודי ב־50 אחוז [23]. פער דומה היה קיים בשכר בחקלאות [24], אך יש להעיר, שעובדים חקלאיים רבים בסקטור הערבי לא קיבלו את כל שכרם בכסף. הפועל החקלאי הערבי קיבל, לרוב, את שכרו במזונות, בבגדים ובדמי כיס ולעתים קיבל חלק מהיבול. יום העבודה נמשך מזריחת החמה ועד שקיעתה.

22 Government of Palestine, *A Survey of Palestine*, Vol. II, 1946, pp. 735–45, 773–80

23 ראה י. שמעוני, ערביי ארץ ישראל, עם עובד, תש"ג.

24 שם. פרסומים רשמיים אומדים את שכרם היומי של פועלים ערביים בחקלאות ב־1944/45: מיומנים: 0.30–0.75 לא"י, ובהדרים — 0.40–1.00 לא"י; בלתי מיומנים 0.30–0.60 לא"י; נשים וילדים — 0.15–0.35 לא"י השכר היומי של יהודים בחקלאות נע בגבולות 0.60–2.00 לא"י. יש להניח שהשכר הממוצע לא היה ממוצע התחום הנזכר כי אם הרבה פחות ממנו, וזאת משום שהשכר הנקוב כגבול עליון שולם כנראה לבעלי מקצוע מובהקים, שרמת שכרם היתה גבוהה בהרבה משל האחרים. ראה: (המשך בעמוד הבא)

עוד פחות מזה ידוע לנו על השכר בכפרים הערביים מאז קום המדינה. נראה כי במשולש הקטן, שסופח לישראל באמצע 1949, נשמרה בשנים הראשונות רמת השכר הנמוכה של תקופת המנדט[25]. בשנים הבאות חלה עלייה בשכר בכפר; התעריף היומי של ברית פועלי ארץ־ישראל לפועלים פשוטים עלה מ־3 ל״י ב־1953 ל־4.9 ב־1956 ול־6.0 ב־1957; למעשה שולם שכר נמוך, כנראה, מנורמות אלה. השכר ששולם מחוץ לכפר היה גבוה יותר; נמסר על שכר של 6–7 ל״י ליום ב־1956, וב־1957 — על שכר של 8 ל״י ליום. אך ההבדל היחסי היה קטן בהרבה מאשר בשנים שקדמו לכך. ב־1961 הוערך שכרו של פועל פשוט ב־6.5–8.0 ל״י[26]. האומדנים המובאים לעיל בקשר לשכר בכפר מתייחסים רק לטייבה, המייצגת — לכל היותר — את המשולש הקטן. אם נקבל נתונים אלה מסתבר, שבמשך הזמן הצטמצם בהרבה ההפרש היחסי בין שכרו של העובד הערבי בכפר לשכרו של העובד מחוץ לכפר. צמצום זה מהווה אינדיקטור להפחתת המגבלות לניידות בין הסקטורים.

סוג שני של הפרשי שכר הוא זה שבין ערבים ויהודים בשוק היהודי. בשנותיה הראשונות של המדינה היו הפרשים גדולים בשכר בסקטור היהודי הפרטי בין העובדים הערביים והיהודיים. יתר על כן, גם המוסדות הממשלתיים והציבוריים שילמו לפועלים ארעיים ערביים ויהודיים שכר שונה. רק ב־1952 החליטה הממשלה להנהיג שוויון מלא בשכר בין פועלים ערביים ויהודיים[27].

יש להבין עובדה זו על רקע מסורת ההפרשים בשכר בתקופת המנדט. מתקבל הרושם, שאף בזמן המנדט התקיים פער ניכר בשכר בין פועלים ערביים ויהודיים שהועסקו בעבודות ממשלתיות[28] — ועל אחת כמה וכמה בסקטור הפרטי. יש גם לראות זאת על רקע הלך המחשבה ששרר אז ביחס לבעיות שכר בכלל. נראה שרמת החיים שימשה קריטריון לקביעת השכר[29]. כך למשל מצאנו בתזכיר ממשלתי מסוף 1949 המלצה ״לשמור על

Palestine Department of Statistics, *General Monthly Bulletin of Current Statistics*, (December 1945).

ב־1947 נאמד שכרו של הפועל החקלאי הערבי ב־0.30–0.50 לא״י לגבר; 0.20–0.40 לא״י לאשה, ו־0.15–0.30 לא״י לילדים (גבריאל בר, הארץ, 30 ביולי 1947).

[25] נתונים על טייבה ב־1949 הראו, כי השכר היה בערך 0.50 ל״י לעובד במחצבות הסביבה ו־0.30 ל״י לפועלת. ראה: עבודה סמינריונית של נ. טאלי, המחלקה לכלכלה, האוניברסיטה העברית בירושלים. מקור אחר נוקב בשכר של 0.30–0.70 ל״י למבוגר. אומדנים לגבי עובדים ערביים בלתי־מיומנים בסקטור היהודי בשנת 1950 מגיעים לשכר שאינו פחות מ־1.50 ל״י כלומר, פי שלוש, לפחות, מהשכר בכפר באותה תקופה. עוד ב־1952 קיבלו פועלים באריגת מחצלות בטייבה רק 0.24–0.55 ל״י ליום (תיקי משרד העבודה). השכר בחקלאות (לפי הערכת בעל קרקעות בטייבה) היה אז 0.50–0.60 ל״י ליום. (הארץ, 6 ליולי 1952).

[26] הארץ, 10 לאוקטובר 1961.

[27] הארץ, 10 למרץ 1952.

[28] *A Survey of Palestine, op. cit.*, Vol. II, pp. 773–80.

[29] הנחה זו עמדה כנראה גם מאחרי ההסדר שהיה נהוג עד 1954 לגבי שיווק תוצרת חקלאית ערבית. לפי הסדר זה חברת השיווק, בעלת מעמד מונופסוניסטי, היתה קונה את התוצרת הערבית במחירים נמוכים בהרבה ממחירי השוק. ההפרש נועד להיות קרן למפעלים קונסטרוקטיביים בכפר הערבי.

יחס מסוים בין כוח הייצור ורמת החיים מצד אחד לבין גובה השכר מצד שני" והצעה (שמעולם לא נתגשמה) ליצור קרן שתקדיש את ההפרשים בשכר למטרות קונסטרוקטיביות. הצדקה אחרת להפרשי השכר נבעה מהטענה ש"צריך להביא בחשבון את המסים והתשלומים השונים בהם חייב הפועל העברי והם: מס האיגוד המקצועי, קרן ביטוח, קרנות ותשלומים אחרים וכו'" [30]. בתשובה לשאילתה על קביעת שכר נמוך יותר על־ידי האפוטרופוס על נכסי נפקדים באזור הערבי השיב שר האוצר, ש"תנאי החיים, רמת המחירים והתשלומים בעד השירותים השוררים באזור זה מצדיקים דירוג לוקאלי של השכר הנומינאלי"[31]. הצהרה זו מגלה את העקרונות העיקריים לפיהם נקבעה רמת השכר.

על ממדי הפער בשכר בשנים הראשונות (1949–1952), אנו למדים, מכמה מקורות המעידים על כך, ששכרם של ערבים הגיע ל־35 עד 70 אחוז משכרם של יהודים בעד עבודה דומה [32], כשהפער היחסי הקטן ביותר היה בין פועלים מקצועיים.

ב־1952 החליטה הממשלה, כאמור, על ביטול האפלייה בשכר במוסדות הממלכתיים. באותו זמן הצטמצמו, כנראה, הפרשי השכר גם במקומות העבודה האחרים [33]. שכרם של פועלים ערביים בלתי־מיומנים הוערך בכ־70–80 אחוז משכרם של חבריהם היהודיים; לגבי שכרם של פועלים מיומנים הוערך [34], שלא היה הפרש בין יהודים לערבים. קשה לומר מה אירע להפרשי השכר במשך שנות החמישים, לאחר ההצטמצמות בראשיתן. ב־1957 היה עדיין מי שהעריך את ההפרשים בשכר לפועלים בלתי־מיומנים ב־30 אחוז [35]. יש לזכור שהתקופה 1953–1957 היתה תקופה של אבטלה במשק היהודי, וקשה לראות מה הם הכוחות שהיו דוחפים לצמצום ניכר בהפרשי השכר במשך תקופה זו. התקופה שלאחריה, לעומת זאת, אופיינה על־ידי התקדמות לקראת תעסוקה מלאה, ולפי הערכות של מקורות שונים [36] הרי ההפרשים בשכר היומי של פועלים ערביים ויהודים ב־1963 היו קטנים מאד, או שלא היו קיימים כלל.

[30] תשובת שרת העבודה בכנסת לשאילתה של חבר הכנסת י. בר־יהודה בקשר להפרשי שכר במחלקת העבודות הציבוריות. דברי הכנסת, ישיבות ק"ו ק"ז של הכנסת הראשונה, כרך 3, עמ' 510.

[31] דברי הכנסת, ישיבה 169 של הכנסת השניה, כרך 13, עמ' 465.

[32] (א) מסיק זיתים (אוקטובר 1949): ערבים — 25 מיל לק"ג; יהודים — 40 מיל לק"ג. בדצמבר 1949 התלוננו הפועלים הערביים בעכו, שהם מקבלים רק מחצית משכרם של היהודים (תיקי משרד העבודה).

(ב) ספנים מיומנים ביפו (ראשית 1950): ערבים — 1.60 ל"י ליום; יהודים — 2.50 ל"י. מחצבות בכפר קאסם (באותו תאריך): ערבים — 35 גרוש למע"ק; יהודים — 1.25 ל"י. (ח"כ מ. ארם, דברי הכנסת, ישיבות קכ"ב—קכ"ד של הכנסת הראשונה, כרך 4, עמ' 924).

(ג) פועלים בלתי־מיומנים בצפון (1950); ערבים — 1.50 ל"י ליום; יהודים — 2.30 ל"י. פועלים מיומנים: ערבים — 2.50 ל"י; יהודים — 3.50 ל"י (הארץ, אוקטובר 1950).

[33] ראה למשל מאמרו של ג. וויגרט ב־*The Jerusalem Post* 5 לינואר 1952.

[34] הערכות של משרד העבודה.

[35] י. גלבוע, הארץ, 27 לדצמבר 1957.

[36] שירות התעסוקה, קרן ביטוח לפועלי הבניין, משרד העבודה ועתונות.

אפשר לקבל את ההנחה שבמשך הזמן הצטמצמו הפרשי השכר, אך אין הוכחה שהתהליך נמשך כל התקופה. אין ספק, שבענפים מסויימים ולגבי קבוצות מועסקים מסויימות קיימים עדיין הפרשי שכר, בעוד שבענפים כגון בניין — אינם קיימים עוד. נתונים של קרן הביטוח לפועלי הבניין מראים, שהתשלום הממוצע מקרן חופשה לפו־עלים ערביים ב־1962 עלה על התשלום לפועלים יהודיים. הסכום הממוצע שנגבה בנצרת על־ידי הקרן היה גבוה קצת יותר מאשר בכל הארץ. עקב עובדה זו סביר להניח, שהכנסתו השנתית הממוצעת של פועל בניין ערבי עולה על הכנסתו של פועל בניין יהודי, ולפחות אינה נופלת ממנה.

שני גורמים פועלים להקטנת הפער בין השכר הריאלי מנקודת ראותו של השכיר: ההבדל באפקטיביות בגביית מס ההכנסה בין שני הסקטורים והבדלי המחירים הקיימים בוודאי בין שני הסקטורים. כיוונם של הבדלים אלה מקטין את ההפרש בשכר הריאלי.

מנקודת ראותו של המעביד — ובמידת מה גם מנקודת ראות העובד — כולל השכר גם את התשלומים הנלווים. תשלומים אלה — הכוללים מסים להסתדרות, קרנות השוואה למשרתים במילואים, קופת תגמולים, ביטוח לאומי, דמי חופשה וכו׳ — אינם משולמים ישירות לפועל, ויש לשער שהפועל מייחס להם חשיבות קטנה מזו שהוא מייחס לחלקו האחר של התשלום. בעוד שחלק מהתשלומים האלה משותף לכל הענפים, הרי רובם נקבעים בהסכמים בין העובדים והמעבידים בכל ענף בנפרד. בשנת 1961 נאמדו התש־לומים הנלווים ב־9.9 אחוזים בהשכר הנומינלי בחקלאות, ב־13.5 אחוז בבניין, ובכ־18 אחוז בתעשייה [37]. בהרכב הענפי של הפועלים הערביים בולטים ענפים בהם התשלומים הנלווים מהווים אחוז נמוך מהשכר, אם משום שההסכמים בענפים אלו קובעים שיעור נמוך של תשלומים נלווים ואם משום שאין הקפדה מספקת על ביצועם של ההסכמים גם לגבי יהודים. עם זאת ברור, כי אם הפועל הערבי אינו מאורגן, אינו נהנה משירותי לשכת העבודה, ואינו חבר בקרנות הביטוח, יש למעביד אפשרות לחסוך את התשלומים הנלווים, דבר העושה את העבודה הערבית — מנקודת ראות המעביד — זולה יותר. נראה, שרק במחצית השנייה של שנות החמישים החלו המעבידים בסקטור הפרטי לשלם את התשלומים הנלווים בעד עובדיהם הערביים; תופעה זו התגברה בשנים האחרונות, במקביל להגדלת הפיקוח של קרנות הביטוח ושירות התעסוקה. ב־1962 דיווחו מעבידים לקרן הביטוח לפועלי הבניין על למעלה מ־8,000 פועלים ערביים; לפי סקרי כוח האדם ב־1962 היה מספרם הכללי של פועלי הבניין הערביים 11,000. אף כי המספרים מתייחסים להגדרות שאינן זהות לגמרי הרי אין ספק שאחוז ניכר מאד מפועלי הבנין הערביים קשור בקרן הביטוח לפועלי הבנין. הפיקוח של קרן הביטוח לפועלים חקלאיים הוא כנראה מצומצם יותר. למרות המגמה להעמקת הגבייה של תשלומים נלווים, מתקבל הרושם, שהם מהווים עדיין גורם לפער בשכר, מנקודת ראות המעביד, בין הפועלים הערביים והיהודים.

אלמנט נוסף של הפער שאין לנו ידיעות מפורטות אודותיו הוא ההבדל בשעות העבודה ובתפקידי הלוואי (שמירה, נקיון) בין פועלים יהודים וערביים.

לא כל הנקודות שצוינו עד כאן מתיחסות לשתי קבוצות השוליים בכוח האדם — נשים ונערים. כבר הזכרנו את קיומם של הראיסים, המתווכים והמשגיחים בעבודת הנשים.

[37] בנק ישראל, דין וחשבון לשנת 1961, עמ׳ 120–121.

הראיסים גרמו לכך, שנוצר הבדל ניכר בין השכר שהמעביד משלם לבין השכר שהפועלת מקבלת. עד לפני מספר שנים דובר על שכר של כ־2–2.5 ל״י ליום[38] ששולם לידי הפועלת, לעומת 5–6 ל״י ששילם המעביד לראיס. ב־1963 שילם המעביד 8 ל״י ליום, בעוד שהפועלת קיבלה 5 ל״י ליום[39]. הנשים מועסקות בדרך כלל בעבודות עונתיות, בעיקר באיסוף ירקות; עבודת נשים בכותנה פחתה עם הגדלת המיכון בענף זה. כאמור ניסה שירות התעסוקה לשנות את ארגונו של שוק העבודה לנשים הערביות. שינוי זה כרוך בהעלאת השכר שמשלם המעביד, ובהגדלת התשלום המגיע לידי העובדת.

הקבוצה החורגת השנייה היא נערים. ציינו כבר (בפרק ב) את המבנה הענפי של קבוצה זו. מצבם הגרוע בשוק העבודה מתבטא בשכרם הנמוך ובשיעור הגבוה של האבטלה (29 אחוז מהנערים לעומת 11.3 אחוז מסך כל־הגברים הערביים המשתתפים בכוח העבודה)[40]. לפי הערכה נע ב־1963 השכר השבועי של נערים ערביים בנצרת, העובדים במוסכים, בבתי מלאכה וכו׳, בין 2 ל־2.5 ל״י[41]. מצבם של נערים העובדים כרועים בכפרים דומה. הוערך שנער יכול להרוויח כ־200 ל״י לשנה בתוספת ארוחה אחת ליום (1963)[42]. אם נשווה מספרים אלה למספרים שהובאו לגבי סוף תקופת המנדט ושנותיה הראשונות של המדינה, נראה, שהשינוי היחסי הוא קטן בהשוואה לשינויים בקבוצות האחרות. שכרם של נערים ערביים המועסקים בשוק היהודי גבוה יותר. הערכות לשנת 1957[43] נוקבות בשכר הנע בין 1.50 ל״י ל־4 ל״י ליום. השכר ההתחלתי באותה תקופה, לפי התעריף של הנוער העובד, היה ברוב הענפים 2.50–3.50 ל״י ליום. במילים אחרות, הפרש השכר בין נוער יהודי וערבי לא יכול היה להיות גדול. ההבדל התבטא כנראה בעיקר בשעות העבודה ובתנאים הסוציאליים. היה אמנם הבדל גדול מאד בתנאי החיים: הנוער הערבי בישובים היהודיים התגורר בתנאים ירודים — והעתונים לא חסרו תיאורים על כך — אך אין זה נוגע לשאלת הפרשי ה ש כ ר בין יהודים וערבים. קיומם של ההפרשים הגדולים במיוחד בין שכרם של נערים ערביים בסקטור היהודי ונערים ערביים העובדים בסקטור הערבי מעיד על קיומן של מגבלות בניידות בקבוצה זו.

5. הניידות של כוח העבודה הערבי, 1961

כפי שהודגש לעיל, תעסוקתם של ערבים בסקטור היהודי, פירושה, ברוב המקרים, שינוי במקום העבודה. צד מעניין של התופעה הוא, שערבים עברו לעבודה בסקטור היהודי מבלי שהעתיקו את מקום מגוריהם. אין לכן תופעה של הגירה פנימית, אך מאידך הניידים גם אם אינם נוסעים יום יום מביתם למקום העבודה ובחזרה. ההפרדה בין יישוב המגורים ומקום העבודה אינה בהכרח לתקופה קצרה, ואינה שלב מעבר בדרך להגירה מלאה. לא קשה לתת הסבר כלכלי או לא־כלכלי מדוע מצב כזה יכול להיות קבוע.

[38] למשל, ה א ר ץ, 14 ביולי 1960.
[39] שירות התעסוקה.
[40] ל.מ.ס., ה נ ו צ ר י ם, ה מ ו ס ל מ י ם ו ה ד ר ו ז י ם ב י ש ר א ל, מס׳ 17 בפרסומי המיפקד, עמ׳ 57.
[41] שירות התעסוקה.
[42] משרד העבודה.
[43] ה א ר ץ, 19 בנובמבר, 1957.

ראינו (בפרק א), שבתקופת המנדט התפתח תהליך עיור בקרב האוכלוסייה הערבית כמו בארצות אחרות במזרח התיכון. בישראל נחלש תהליך זה, ואולי פסק. אחת הסיבות יכולה להיות גידולה המהיר של האוכלוסייה העירונית היהודית והעלייה בהוצאות המעבר לעיר. אך מסתבר שפועל כאן גורם נוסף — אין כיום עיר ערבית שיכולה להוות מקום קליטה לכפריים הערביים. העיר הערבית העיקרית, נצרת, היתה מאז ומעולם עיר של ניידים — פקידי ממשלת המנדט, עובדי חברות בינלאומיות ופועלי בניין. האוכלוסייה הערבית בישובים היהודיים, בהם מועסקים הניידים, בטלה בשישים. חיפה היתה מאז ומתמיד עיר מעורבת, אך האוכלוסייה הערבית הנוכחית היא בעלת משקל מספרי וחברתי זעום, ואין ספק שהערבי השוקל את העתקת מקום מגוריו אינו אדיש למצב זה. לקושי הרגיל במעבר מכפר לעיר ובניתוק מהחברה ומהאווירה שמורגלים בה, מתווסף הקושי של מעבר מיישוב ערבי ליישוב יהודי. בתחום התעסוקה, התמריצים לניידות הם חזקים, וההעדפה לעבוד בחברה ערבית אינה יכולה להיות בעלת השפעה ניכרת. אך כאשר מדובר בהעתקת מקום המגורים אין תמריצים כה חזקים, והיעדרה של קהילה ערבית קולטת מתווסף לסיבות האחרות הפועלות נגד העתקת מקום המגורים. בטווח ארוך עשוי המצב להשתנות: ערבים שעבדו מצעירותם במחיצת היהודים, עוד לפני שהקימו את ביתם, יחסם יהיה בוודאי שונה מזה של הערבי שהיה לנייד בגיל מאוחר. יש גם לשער, שאחד הגורמים הפועלים להישארות בכפר הוא הבעלות על הרכוש בכפר, ובעיקר אדמה. לצעירים מחוסרי קרקע יהיו לכן פחות מעצורים לעבור לעיר. אין בידינו נתונים על הוצאות המעבר לעיר, אך ידוע שמחירי הקרקעות בכפרים הערביים הם בעלייה מתמדת ועובדה זו עלולה להשפיע על צעירים כאשר הם בוחרים את מקום מגוריהם. מאידך, אצל ניידים עונתיים אין לצפות להחלפת מקום המגורים.

המצב אינו דומה גם לעבודה הניידת המצויה למשל באפריקה, שם יוצאים אנשים לעבוד לתקופה מסויימת במכרות או בעיר וחוזרים לכפר אחרי כן, וחיים בו על הכנסות שצברו. עם זאת הקשר של הניידים עם מקום עבודתם חלש יותר ופחות קבוע מאשר הקשר של איש הפרבר הנוסע יום יום אל עבודתו. ניידותם של הערבים בין מקומות העבודה היא גדולה, בהשוואה לזו של היהודים. זוהי תופעה המוסברת רק בחלקה בכך שענפי התעסוקה העיקריים אצל הערבים הם חקלאות ובניין, בעלי השיעור הגבוה ביותר של מוביליות [44]. ניידות זו בין מקומות עבודה קשורה, בוודאי, בניידות בין הסקטורים, בה אנו דנים.

הדיון הבא על ניידות מהבחינה הדמוגרפית והגיאוגרפית מבוסס כמעט כולו על ממצאי שלב ב׳ של מיפקד האוכלוסין והדיור 1961 [45]. יש לזכור שוב, כי הנפקדים נשאלו רק על מקומות מגוריהם ועבודתם. השפעת העונתיות בעבודה גורמת, כנראה, לאומדן חסר במספרם של העובדים הניידים — במיוחד נשים — אך קשה לקבוע שהיא גורמת הטייה כלפי מטה באומדן שיעור הניידות, וייתכן אף שההטייה היא כלפי מעלה: השוואה

[44] ל.מ.ס., ״חתך וניידות של כוח העבודה (I–III 1960)״, נספח ל י ר ח ו ן ס ט ט י ס ט י, חלק ב, כלכלה, כרך י״ב, מרץ 1961, עמ׳ 74–272; ונתונים מסקר כוח אדם, ינואר–מרץ 1962.

[45] הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הכינה סידרת לוחות על ניידות ערבית והשימוש בהם בעבודה זו היה אחת ממטרותיה. הם מופיעים לצד נתונים אחרים על האוכלוסייה הערבית ב־ל.מ.ס., ה מ ו ס ל מ י ם, ה נ ו צ ר י ם ו ה ד ר ו ז י ם ב י ש ר א ל, מס׳ 17 בפרסומי המיפקד.

בין מפקד האוכלוסין ובין סקרי כוח האדם המקבילים מראה, שלא כל בני המשפחה העובדים ללא תשלום צוינו כמועסקים במיפקד 1961 [46]; מכיון שזוהי קבוצה של מועסקים לא־ניידים הרי אי־הכללתם גורמת לאומדן יתר של אחוז הניידים מבין המועסקים במיפקד 1961. המספר הכולל של ניידים נאמד במיפקד ב־27 אלף איש, שהם 50.3 אחוז מהמועסקים הערבים.

לוח ד־5: שיעור הניידות [1] לפי גיל ומין: 1961
(אחוזים)

	שני המינים	גברים	נשים
סך־הכל	50.3	51.3	44.3
17–14	55.6	57.3	48.3
34–18	56.7	58.6	43.1
44–35	43.5	43.7	42.5
64–45	32.5	30.5	42.7
+65	40.2	34.7	55.7

[1] שיעור הניידות הוא אחוז הניידים מתוך כלל המועסקים בתא.
מקור: ל.מ.ס., המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל, מס׳ 17 בפרסומי המיפקד, עמ׳ 66–79.

אין זה מפתיע למצוא, כי העובדים הניידים הם בעיקר גברים, ושהם צעירים יותר מהעובדים הלא־ניידים (76.4 אחוז מהגברים הניידים לעומת 57.5 מהגברים הלא־ניידים, הם מתחת לגיל 35). שיעורי הניידות המוצגים בלוח ד־5 מראים דימיון־מה לשיעורי ההגירה הפנימית לפי גיל ומין בארצות הברית. מפתיע ההבדל הקטן בשיעור הניידות בין המינים בקרב ערביי ישראל; יתכן, ששיעור הניידות של הנשים מוטה כלפי מעלה בגלל אומדן־החסר של בני המשפחה העובדים ללא תשלום. הירידה בשיעורי הניידות עם הגיל היתה צפויה מראש. בידי הצעירים היתרונות של ידיעת השפה העברית, השכלה רבה יותר, והיכולת הפיזית לנוע ממקום למקום; הם מהווים גורם חדש בשוק העבודה, שקשריהם עם מקום מגוריהם אינם כה הדוקים, ולרוב אינם בעלי קרקע. הרווקים אינם מוגבלים בתנועתם, והם שואפים להשתחרר מהשיטה הפטריארכלית וממשמעותה הכל־כלית; הם רגישים יותר מהמבוגרים להבדלים באורח החיים בין סביבתם הערבית השמרנית לבין העיר היהודית, ופחות רגישים לתנאי המגורים ולתנאים דומים בעיר עבודתם. בעוד שבארצות־הברית קבוצת הגיל 14–17 היא בעלת שיעור הגירה פנימית המגיע למחצית השיעור בקבוצת הגיל 18–34 [47], הרי שבקרב הערבים הישראליים

[46] במיפקד האוכלוסין נעשתה הפקידה על־ידי פוקדים בלתי־מנוסים יחסית, בעוד שבסקרי כוח־אדם הפוקדים הם מיקצועיים.

[47] D. J. Bogue, and M. J. Hagood, "Differential Migration in the Corn and Cotton Belt", *Subregional Migration in the United States, 1935–40*, Vol. II, Scripps Foundational Studies in Population Distribution, No. 6, Oxford, Ohio, 1953.
השיעורים חושבו מלוח 1, עמ׳ 10. ראה גם:
Larry A. Sjaastad, "The Costs and Returns of Human Migration", *Journal of Political Economy*, LXX (Supplement, October 1962).

לוח ד־6: עובדים ניידים לא־יהודיים, לפי צורת יישוב המגורים והעבודה: 1961

(אחוזים)

מקום המגורים / מקום התעסוקה	סך־הכל		צורות יישוב עירוניות				צורות יישוב כפריות
			סך־הכל	תל־אביב	חיפה	נצרת ושפרעם	
כל צורות היישוב	100.0	100.0	69.8	9.8	26.7	2.4	30.1
צורות עירוניות	*21.5*	100.0	80.2	6.9	50.0	1.9	19.8
יישובים עירוניים	8.3	100.0	74.4	17.3	13.9	4.5	25.6
ערים לא־יהודיות	13.2	100.0	82.6	2.5	65.2	0.8	17.4
צורות כפריות	*78.5*	100.0	67.2	10.5	20.6	2.5	32.8
יישובים כפריים	68.7	100.0	70.8	11.4	22.3	2.7	29.2
מאהלי בדואים	9.8	100.0	37.6	2.9	6.4	1.4	62.4

מקור: ל.מ.ס., המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל, מס׳ 17 בפרסומי המיפקד, עמ׳ 84–85.

שיעור הניידות של שתי קבוצות גיל אלה הינו כמעט שווה. בניגוד לארצות־הברית המרחקים בארץ הם קטנים, והניידות אינה גוררת עמה ניתוק רציני מהבית; עובדה זו מקילה על ניידותם של הצעירים. הניידות הערבית הינה, בחלקה, בתוך הכפר — מאזור הכפר הערבי לאזור הכפר היהודי — ומועסקת בחקלאות, ענף המספק אפשרויות עבודה לצעירים ביותר ולזקנים כאחד [48].

נתונים אלה על המבנה הדמוגרפי של הניידים הינם נתוני חתך; כאשר דיברנו על ירידת שיעור הניידות עם הגיל, למשל, הסתמכנו על התנהגות של קבוצות גילים שונות בנקודת זמן אחת. יש לזכור כי קיימת מגמה לעלייה בשיעור הניידות; הצעירים הניידים של היום יהיו המבוגרים הניידים של השנים הבאות ומסורת הניידות שלהם, נסיונם המקצועי הלא־חקלאי, והשכלתם יהיו עשירים יותר משל המבוגרים של היום. יתכן, אפוא, שהירידה הפרמננטית בשיעור הניידות, עם הגיל, היא מתונה יותר מהמוצג בנתוני החתך.

ניסינו לבדוק עם קיים הבדל בשיעורי הניידות של המוסלמים והנוצרים הערביים. מצאנו כי קבוצות אלה הן בעלות מבנה מקצועי שונה ולכן ציפינו לשוני בשיעורי הניידות, אך על בסיס הנתונים שבידינו לא הצלחנו להבחין בקיומו של שוני.

כמצופה, שיעור הניידות הנמוך ביותר נמצא בין העובדים הערביים בערים המעורבות (23.4 אחוז), מפני שלגביהם, עבודה בסקטור היהודי אינה כרוכה בניידות גיאוגרפית. אחוז הניידים גבוה יותר בערים הערביות נצרת ושפרעם (48.4 אחוז) והוא הגבוה ביותר ביישובים הכפריים (56.0 אחוז) [49].

חלק גדול מתנועת העובדים הוא מהכפר אל העיר (לוח ד־6); 78.5 אחוז מהעובדים הניידים ב־1961 מקורם באזורים הכפריים, אך רק 30.1 אחוז מהם הועסקו בכפרים. קיימת מידה מסויימת של תלות חיובית בין צורת יישוב המגורים וצורת יישוב העבודה. אחוז העובדים בערים גבוה בקרב שוכני הערים מאשר בקרב שוכני הכפרים (80.2 אחוז לעומת 67.2 אחוז). חיפה היתה היעד הגדול היחיד, והועסקו בה כרבע מכלל הניידים הערביים. בחַנו גם את ההבדלים בין שיעורי הניידות של העובדים הכפריים באזוריה השונים של הארץ. חילקנו את הארץ ל־13 אזורים, ושיעור הניידות נע בתחום שבין 44.2 ל־79.4 אחוז. שיעור הניידות הנמוך ביותר נמצא באזורים הצפוניים — כנרת, צפת, והגליל העליון המערבי. ככל שמדרימים ומגיעים לאזורים העירוניים עולה שיעור הניידות. אך זו אינה מגמה עקיבה; בכפרי המשולש הקטן, למשל, שיעור הניידות גבוה מאד, בעוד שבכפרי אזור חדרה הינו נמוך מאד. לא יכולנו למצוא הסבר כללי להבדלים בין האזורים.

קיימת גם הבעיה של צורת הפיזור. כאשר מחלקים את הארץ ל־36 אזורים טבעיים, נשארים רק כ־27 אחוז מהניידים באזור הטבעי שלהם, והאחרים אינם עובדים דווקא באזורים שכנים. אחוז הניידים העוזבים את אזורם הוא בעל מיתאם שלילי מובהק עם אחוז היהודים באזור. צורת הפיזור היא בוודאי מסובכת מלאפשר הכללות אחרות.

[48] אחוז החקלאים בין הניידים בקבוצות גילים אלה הוא גבוה יותר מאשר בקבוצות הגיל 18–34. יתכן שגם כאן קיימת הטייה כלפי מעלה באומדן שיעורי הניידות בשתי קבוצות הגיל הקיצוניות, בהן מתרכזים בני המשפחה הלא־ניידים והעובדים ללא תשלום.

[49] ל.מ.ס., המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל, עמ' 75.

הנתונים מראים, כי במקרים רבים מעדיפים הניידים של כפר מסויים לעבוד בחיפה מאשר לעבוד ביישוב היהודי הקרוב לכפרם. יתכן, כי מספר יישובים יהודיים "נתפסים" על־ידי העובדים הערביים מהכפרים הסמוכים להם, כך שהניידים מכפרים אחרים בסביבה אינם יכולים עוד למצוא בהם עבודה. סביר להניח, שבאזור המכיל רק מספר יישובים יהודיים קטנים ואוכלוסייה ערבית גדולה, מאמין מחפש העבודה הערבי שהסיכויים למציאת עבודה בעיר מרובים יותר, ומצדיקים את הוצאות הזמן והכסף הכרוכים בנסיעה העירה.

ניתוח תשוגה של היקף הניידות לפי כפרים, המוצג בפירוט בנספח לפרק זה, מעלה את המסקנות הבאות:

הגורם העיקרי בהסברת השונות במספר הניידים בין כפרים הוא גודלו של כוח האדם בכפר. קשר שלילי מובהק קיים בין מספר הניידים לבין שטח הקרקע המעובדת בכפר, ביחוד שטחי השלחין. ההסבר הפשוט לכך הוא, שעם כוח עבודה נתון, שטחי קרקע גדולים יותר מגדילים את התפוקה השולית של עבודה בחקלאות, ומאפשרים לקלוט מספר יותר גדול של עובדים בכפר לפני שמגיעה הנקודה בה עבודה מחוץ לכפר נעשית כדאית. ניתן גם לפרש את משתנה הקרקע כמייצג השפעות שליליות של רכוש ומעמד על ניידות. תמיכה לכך מתקבלת מהעובדה, שקיים קשר שלילי בין שיעור בעלי המשקים ומשפחותיהם באוכלוסיית הכפרים ובין מספר הניידים. קשר חיובי, אם כי בעל מובהקות מעטה יותר, קיים בין היקף הניידות ואחוז היהודים בנפה; המשתנה האחרון יכול לייצג באופן גס את רמת הביקוש בסביבת הכפר.

מבחינות רבות, הקשר השלילי בין היקף הניידות ובין שטחי הקרקע בכפר — ביחוד אדמת שלחין — הוא המעניין ביותר. מותר להניח, שקצב הגידול בניידות יושפע מקצב פיתוח מקורות המים בכפר. יותר קשה להינבא על האפשרות שתחול ירידה בניידות. נראה, שאם ירידה זו עשויה להתרחש, הרי זה רק כתוצאה מירידה בביקוש בשוק הכללי, אך לא מעלייה בביקוש לעבודה בכפר.

פרק ה

אבטלה, הכנסה ורמת חיים

נסיים את המחקר בדיון על הפעילות הכלכלית הערבית במונחים של אבטלה, הכנסה ורמת חיים. בנושאים אלה בולט במיוחד היעדרם של נתונים על הפעילות הכלכלית שאינה חקלאית בסקטור הערבי, ועל הבעלות של נכסים שאינם אדמות חקלאיות.

המושגים בהם נעסוק נחשבים אינדיקטורים לרווחה של האוכלוסייה, אך פירושם במונחי רווחה מעורפל. עובדה זו בולטת במיוחד כאשר נעשות השוואות בין קבוצות אתניות כה שונות בתרבותן, כמו הערבים והיהודים, או כאשר התנאים משתנים באופן קיצוני תוך תקופת זמן קצרה, כפי שקרה בישראל.

הנתונים שבידינו אינם מאפשרים דיון על המבנה הפנימי של ההכנסה הערבית, ובמיוחד לא על השאלה של אי־שוויון בהתחלקות ההכנסות. קיימים נתונים מסוימים לגבי הבדלים בין האזורים. מחוז הצפון, ובמיוחד נפת עכו, הם בעלי שיעור השתתפות בכוח העבודה

לוח ה־1: מועסקים לא־יהודיים, לפי מחוזות: 1961
(אחוזים)

	חלקם בכוח העבודה	חלקם באוכלוסיית בני 14 +
מחוז הצפון	87.3	34.6
מחוז חיפה	89.5	36.5
מחוזות תל־אביב, ירושלים והמרכז	91.1	47.1
מחוז הדרום	96.7	62.2
סך־הכל	89.5	39.0

מקור: ל.מ.ס., המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל, מס׳ 17 בפרסומי המיפקד, עמ׳ 58–59.

נמוך ושיעור אבטלה גבוה מזה של הערבים במרכז הארץ (לוח ה־1). נתונים על מוהר (לוח ה־7) רומזים, שגם ההכנסה במחוז הצפון נמוכה במקצת מזו שבשאר אזורי המדינה. אישור לעובדה זו מצוי גם בנתוני מס ההכנסה [1]. כוחות סותרים פועלים כאן: מצד אחד, הניידים בצפון אינם מתרכזים בחקלאות, אלא בעבודות מכניסות יותר (ראה לוח ב־5); הניידות בצפון התחילה בתקופה מוקדמת מזו של מחוז המרכז, והניידים בצפון היו ידועים עוד בתקופת המנדט כפועלי בניין מקצועיים. לעומתם, הניידים במחוז המרכז הם בדרך

[1] ראה בתחתית עמ׳ 73 ובראש עמ׳ 75 וכן הערה 4 בעמ׳ 75.

כלל פועלים בלתי־מקצועיים אף בעבודות שאינן חקלאיות. מאידך גיסא, החקלאות הערבית נמצאת במצב טוב יותר במחוז המרכז. כפי שמראה לוח ה־2 יש בצפון יותר קרקע למועסק בחקלאות (טור 1) אך רוב שטחי השלחין של הערבים מרוכזים במחוז המרכז. את השטח לנפש ניתן להפוך לנתונים בני השוואה על־ידי השימוש במשקל של

לוח ה־2: שטח מעובד לנפש של מועסקים לא־ניידים בחקלאות בכפרים, לפי מחוזות: 1961
(דונמים)

	השטח המעובד (1)	מתוכו: שטח שלחין (2)	שטח משוקלל [1] (3)
מחוז הצפון	62.9	0.6	64.7
מחוז חיפה	38.2	3.1	47.5
מחוז המרכז	32.0	10.0	62.0

[1] לפי היחס 4 דונמים שלחין: 1 דונם בעל.

מקור: תעסוקה — נתוני מיפקד 1961 שלא פורסמו.

שטח — נתונים שלא פורסמו של היחידה לתכנון כפרים ערביים במשרד החקלאות.

1:4 לאדמת בעל לעומת שלחין; אם משתמשים במשקל גבוה יותר עבור אדמות השלחין (מה שיהיה סביר לעשות אם לשפוט לפי מחירי הקרקע היחסיים ודמי החכירה) יוצא, שמחוז המרכז הינו עשיר יותר באדמה חקלאית. נוסף לכך, אדמה חקלאית המוחכרת בצורות שונות לערבים מרוכזת במחוז המרכז.

השוואה בין כלל הערבים ובין יהודים מראה, כי יהודים הם במצב טוב יותר במונחים של האינדיקטורים השונים שברשותנו — הכנסה, רמת חיים ואבטלה.

שיעור האבטלה בין הערבים גבוה מאשר אצל היהודים; לפי סקר כוח אדם 1962 היה השיעור 3.6 אחוזים — ליהודים, ו־4.6 אחוזים — לערבים (3.3 ו־5.5 אחוזים, בהתאמה — לגברים) [2]. לוח ה־3 מראה, שהדירוג של קבוצות האוכלוסייה השונות, שצויין במקומות שונים בספר זה, קיים גם לגבי האבטלה. המבנה הענפי של תעסוקה ערבית, שבו מודגשות החקלאות והבנייה, גורם לערבים להיות פגיעים לתנודות עונתיות ואחרות בתעסוקה.

בגלל מבנה הגילים השונה של יהודים וערבים, יש פער גדול ביניהם ביחס בין מועסקים וסך־כל האוכלוסייה. ב־1962, רק 26.6 אחוז מהערבים היו מועסקים, בהשוואה עם 35.4 אחוז מהיהודים [3]; פירוש הדבר, שגם אם ההכנסות למועסק היו שוות, ההכנסה לנפש של ערבים הגיעה ל־75 אחוז בלבד מההכנסה לנפש של יהודים.

האינפורמציה הישירה היחידה שבידינו על הכנסתם של המפרנסים הערביים היא ממידגם שנלקח מדינים־וחשבונות למס הכנסה. מהימנות הנתונים מפוקפקת בגלל גודל

[2] ל.מ.ס., שנתון 1965, מס' 16, עמ' 96–294.

[3] ל.מ.ס., שנתון 1963, מס' 14, עמ' 15, 8–486.

לוחה 3: שיעורי אבטלה של יהודים ולא־יהודים: 1961 [1]
(אחוזים)

	שני המינים	גברים	נשים
סך־הכל יהודים	5.2	4.1	8.2
יהודים ילידי אסיה-אפריקה	7.9	6.2	13.8
עלו עד 1947	5.1	4.2	9.3
עלו בשנים 1948–1954	7.7	6.2	12.8
עלו ב־1955 ואילך	10.3	7.4	19.2
לא־יהודים	10.5	11.3	5.4

[1] רמת האבטלה בנתוני מיפקד האוכלוסין מושפעת מגורמים עונתיים, אך לצורך השוואות בין קבוצות שונות עדיפים נתונים אלה על נתוני סקרי כוח האדם, הודות למידגם הגדול יותר במיפקד.

מקור: ל.מ.ס., כוח העבודה — חלק ו, מס' 9 בפרסומי המיפקד, עמ' 92–93 (יהודים) ועמ' 15 (לא־יהודים).

לוחה 4: משפחות שברשותן מוצרים בני־קיימא: 62–1959 ו־1964
(אחוזים [1])

	רדיו [2]	מקרר חשמלי	כיריים ותנור גז	מכונת כביסה חשמלית
סך־כל היהודים				
1959	79.6	44.1	51.6	13.3
1962	88.7	63.5	78.6	20.8
1964	90.1	76.0	89.2	25.4
ותיקים ילידי אסיה-אפריקה [3]				
1959	77.5	36.3	51.9	18.0
1962	90.3	60.9	83.1	29.6
1964	89.4	72.1	85.5	30.2
עולים חדשים מאסיה-אפריקה [3]				
1959	64.1	6.5	19.6	3.0
1962	80.8	28.5	60.8	10.3
1964	84.2	48.9	81.9	16.8
לא־יהודים				
1959–60 [4]	34.3	1.5	2.0	0.2
1961–62 [4]	55.2	3.7	4.9	1.1
1964	79.4	5.4	20.8	2.2

[1] אחוז מתוך כלל המשפחות בקבוצה המתאימה.
[2] כולל רדיו־טרנזיסטורים.
[3] ותיקים — עלו לארץ לפני 1948; עולים חדשים — עלו לארץ ב־1948 ואילך.
[4] מספרים ממוצעים לשנתיים, בגלל היקפו הקטן של המידגם.

מקור: ל.מ.ס.: יהודים — שנתון 1965, מס' 16, עמ' 16–215
לא־יהודים — נתוני ל.מ.ס. שלא פורסמו.

המידגם ובגלל ההטיות הקיימות בדרך כלל בדיווחים למס הכנסה. לפי מידגם זה, ההכנסה השנתית הממוצעת של מפרנס ערבי היא כ־55 אחוז מזו של המפרנס היהודי [4].

סקר על משפחות שכירים עירוניות מראה, שב־1956/57 הוציאה משפחה ערבית 76.6 אחוז מהוצאתה של משפחה יהודית, ו־85.3 אחוז מהוצאתה של משפחת יהודים עולי אסיה־אפריקה [5]. אינדיקטור נוסף להבדל ברמות החיים הוא הבעלות על ציוד בית, המוצגת בלוח ה־4. הפער הגדול בין שתי הקבוצות משקף לא רק את הבדלי ההכנסה, אלא גם את ההבדל בתנאים הטכניים ובתנאי השוק. מובן, שאם כפר ערבי אינו מחובר לרשת החשמל או שאין בו אספקה סדירה של מיכלי גז, מספר המכשירים בו יהיה נמוך וישקף אספקט מסויים של רמת החיים, אך לא ישקף רק את השפעתה הנקייה של ההכנסה. ההבדל בתנאי הדיור בין שתי הקבוצות הוא מהותי, ובוודאי בעל משמעות רבה יותר; הצפיפות הממוצעת לבית היא 3.6 נפשות לחדר אצל הערבים [6] לעומת 1.9 אצל היהודים. ההבדלים בשיעורי התמותה ובשיעורי תמותת תינוקות (ראה פרק א) משקפים גם הם פער ברמת החיים.

מעניין לראות באיזו מידה יכולים ההבדלים בהתחלקות הענפית של כוח העבודה להסביר את הפער בהכנסה. לוח ה־5 מראה, שההכנסה הממוצעת לכל הערבים היתה יכולה להיות נמוכה ב־14 אחוז מהכנסתם הממוצעת של יהודים במידה שהכנסותיהן של שתי הקבוצות היו שוות בכל ענף, והשוני היה רק בהתחלקותם של הערבים בין הענפים. הכנסתו של עובד ערבי נייד היתה נמוכה ב־10 אחוז מזו של היהודי, והפער בין הערבי והעולה היהודי מאסיה ואפריקה היה גדל עם הוותק של העולים בארץ. שיקלול על בסיס ההכנסה הממוצעת של שכירים עירוניים לפי משלח־יד נותן בערך אותו הפער בין הערבים לכלל היהודים, אך כאשר ההשוואה היא עם עולי אסיה ואפריקה שהגיעו ארצה לאחר 1955 מסתבר, שהכנסתם יכלה להיות שווה בערך לזו של מועסקים ערביים. על סמך אומדנים אלה, ההבדל בהתחלקות הענפית מסביר רק באופן חלקי את הבדלי ההכנסה בין יהודים וערבים.

השוואות בין לאומיות הראו, שהמבנה הענפי של התעסוקה אינו יכול לתת הסבר מלא להבדלי הכנסה בין מדינות [7]. יש להסיק מכך, שקיימים הבדלי הכנסה בין עובדים באותו ענף או באותו מקצוע. מנינו לעיל סימנים לקיומו של פער בין יהודים לערבים בהכנסה

[4] סקר הכנסות נישומים 1960/61, של לשכת הממונה על הכנסות המדינה (לא פורסם).

[5] 210 משפחות ערביות נכללו במידגם. ראה ל.מ.ס., "תוצאות ארעיות של סקר הוצאות משפחות שכירים עירוניות (1956/57)" נספח לירחון חלק ב' (כלכלה) כרך ט' (יוני 1958 עמ' 67–863). ניסן לויתן, במחקרו על דפוסי צריכה בישראל, לא מצא הבדל מובהק בין הרכב התצרוכת הערבית וזו הצפויה על־פי גמישויות ההכנסה של עולים חדשים מאסיה־אפריקה.

[6] ל.מ.ס., המוסלמים הנוצרים והדרוזים בישראל, מס' 17 בפרסומי המיפקד, עמ' נ.

[7] Simon Kuznets, "Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations II. Industrial Distribution of National Product and Labor Force," *Economic Development and Cultural Change*, V (supplement to No. 4, July 1957), 7, 23, 27.
ראה גם השוואה של ההגירה הפנימית והאוכלוסייה הקולטת בארצות־הברית אצל:
D. G. Johnson, "Comparability of Labor Capacities of Farm and Non-Farm Labor," *American Economic Review*, XLIII (June 1953), 296–313.

הממוצעת בחקלאות (ראה פרק ג). דנו, כמו כן, (בפרק ד) בסימנים להבדלי שכר בעבודות זהות, וסיכמנו שהבדלים אלו הינם כיום קטנים מאד. לעומת זאת לא לקחנו בחשבון את ההבדל במבנה העיסוקים בתוך ענף או מקצוע או את סדירות העבודה.

לוח ה־5: השפעת ההבדלים במבנה הענפי ובמבנה משלחי־היד של התעסוקה על הבדלי הכנסות: 1961

(היחס בין הכנסות לא־יהודים להכנסות יהודים)

	הכנסות יחסיות מתוקננות [1] להבדלי הכנסה ב:	
	ענפים	משלחי־יד
שני המינים		
סך־כל המועסקים — לא יהודים ÷ יהודים	0.86	0.87
לא־יהודים ניידים ÷ סך־הכל יהודים מועסקים	0.90	0.87
גברים [2]		
לא־יהודים ÷ סך־הכל יהודים	0.86	0.88
לא־יהודים ÷ יהודים ילידי אסיה-אפריקה	0.87	0.94
לא־יהודים ÷ ותיקים יוצאי אסיה-אפריקה [3]	0.85	0.91
לא־יהודים ÷ יוצאי אסיה-אפריקה שעלו בשנים 1948–54 [3]	0.87	0.94
לא־יהודים ÷ יוצאי אסיה-אפריקה שעלו בשנים 1955–61 [3]	0.90	0.98
שכירים לא־יהודים ÷ שכירים יהודים	0.89	..
לא־יהודים ניידים ÷ שכירים יהודים	0.86	..

[1] ההכנסה המתוקננת של כל קבוצה חושבה על־ידי הכפלת הממוצע הארצי לכל ענף (משלח־יד) בהתפלגות הענפית (משלח־היד) של קבוצת האוכלוסייה ב־1961. לצורך החישוב לפי ענפים השתמשנו בהכנסה הממוצעת לנפש ב־1961, ולצורך החישוב לפי משלחי־היד — בהכנסה הממוצעת למשפחה עירונית שכירה ב־1956/57.

[2] אם לא צוין אחרת, החישוב מתייחס למועסקים (היינו שכירים + עצמאיים).

[3] ראה הערה 3 ללוח ה־4.

מקור: הכנסה ממוצעת — בנק ישראל, דין וחשבון 1961, עמ' 142 (לפי ענפים); ל.מ.ס., סקר הוצאות המשפחה (1950/51) — 1956/57 — 1959/60), פרסום מיוחד מס' 148, ירושלים, 1963, עמ' 98–99 (לפי משלח־יד).
התפלגות ענפית — ל.מ.ס., כוח העבודה — חלק ו, מס' 9 בפרסומי המיפקד, עמ' 94 (שני המינים), עמ' 156 (מועסקים יהודים); המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל, מס' 17 בפרסומי המיפקד, עמ' 76 (לא־יהודים ניידים); ולוחות ב־2 ו־ב־4 לעיל (שורות אחרות).
התפלגות לפי משלחי־יד — ל.מ.ס., כוח העבודה — חלק ו, שם, עמ' 75–174, 232–33, ו־המוסלמים, הנוצרים והדרוזים בישראל, שם, עמ' 80.

בגלל היעדר נתונים לא לקחנו בחשבון את הבדלי המחירים בשני הסקטורים, הבדלים היכולים לגרום לכך, שהפער בהכנסה הריאלית בין שתי הקבוצות הוא קטן מזה המתקבל על־ידי השוואת ההכנסה הנומינלית. כמו כן התעלמנו מהשפעה של מס הכנסה שיתכן ופועלת גם היא להקטנת הפער, גם בגלל הפרוגרסיביות של המס וגם בגלל הגבייה האפקטיבית פחות בסקטור הערבי. המכשול העיקרי בהשוואת ההכנסות הוא חוסר האפשרות להעלות אפילו השערות באשר להבדלים בהכנסות מרכוש (להוציא קרקע).

נפנה עתה לדיון בשינויים שחלו במשך הזמן בתעסוקה ובהכנסה. נתוני לוח ה־6 מראים ירידה בשיעור האבטלה של ערבים במשך התקופה. תיאורים איכותיים של מצב התעסוקה מאז 1948 מאשרים מגמה זו. שיעור האבטלה מיד לאחר הקמת המדינה היה כנראה גבוה מאד [8]. המצב היה קשה במיוחד בנצרת, ביפו ובמשולש קטן. ערביי נצרת נפגעו קשה משום שבתקופת המנדט הועסקו רבים מהם על־ידי הממשלה ועל־ידי חברות בינלאומיות מחוץ לנצרת. במשולש הקטן ובמיוחד באזור ואדי ערה היה המחסור

לוח ה־6: מועסקים לא־יהודים גברים: 1954–1964 [1]
(אחוזים)

	כאחוז מ:	
	כוח העבודה	אוכלוסיית בני 14 +
1954 יוני	87.3	66.1
1955 נובמבר	90.6	70.8
1956 יוני	89.9	70.4
1957	92.0	69.1
1958	92.7	67.4
1959	88.2	66.1
1960	85.8	64.7
1961	93.3	73.5
1962	94.5	75.8
1963	97.0	79.4
1964	96.9	79.4

[1] ראה הערה 1 ללוח א־9.

מקור: ל.מ.ס.:

1954 — סקר כוח אדם יוני 1954, פרסום מיוחד מס׳ 56, 1957, עמ׳ 3.
1955–61 — סקר כוח אדם 1955–1961, פרסום מיוחד מס׳ 162, 1964, עמ׳ 2, 4.
1962 — שנתון 1963, מס׳ 14, עמ׳ 486, 488.
1963–64 — שנתון 1965, מס׳ 16, עמ׳ 294, 296.

בקרקע הסיבה העיקרית לקשיי התעסוקה. חלק מאדמותיהם של כפרים אלה נשארו בשטח ירדן בעקבות הסכם שביתת הנשק, וחלק אחר הופקע. נוסף לכך הגיעו לכפרים אלה ולנצרת פליטים רבים שברחו מכפרים מפונים ונטושים. המימשל הצבאי אסר יציאה מהשטחים הערביים, והתנועה בתוך השטח עצמו היתה גם היא אסורה, וכך נמנעה מהערבים המובטלים האפשרות לחפש עבודה בשוק היהודי בצפון הארץ. אחרי 1950 חל שיפור מהיר במצב האבטלה בנצרת: הממוצע היומי של מובטלים שנרשמו בלשכת העבודה של נצרת ירד מ־530 ב־1949 ל־370 ב־1950, ל־150 ב־1951, ול־65 ב־1952. האבטלה בערים המעורבות קטנה גם היא בהרבה. המשולש הקטן סבל עדיין מאבטלה רצינית, אך לא כבשנת 1949. שנת 1953 היתה שנת שיא של אבטלה בשוק היהודי, ומצב זה השתקף גם בסקטור הערבי; פועלים ערביים רבים איבדו את מקום עבודתם, ובנצרת עלה מספר המובטלים לכ־400. בשנים שלאחר מכן ירדה האבטלה כמצופה, הן עקב שיפור המצב בשוק היהודי והן לאור הקלת המעבר לשוק היהודי.

[8] האומדנים הבאים מבוססים על דו״חות ומסמכים של המחלקה לעובד הערבי במשרד העבודה.

גם לגבי הכנסה אין בידינו נתוני סידרה עתית ישירים, ונתונים על מוהר ישמשו כאינדיקטור. יתרונם של נתונים אלה היא, שהם משתרעים על פני התקופה כולה והינם אינדיקטור סביר לכאורה לשינויים בהכנסה. לוח ה־7 מראה עלייה רבה בגודלו של המוהר בכל רחבי המדינה, כשמחוז המרכז הוא בעל שיעור העלייה הגבוה ביותר. מחוז זה היה בעל הרמה ההתחלתית הנמוכה ביותר, עובדה המתאימה לתנאי התעסוקה ולרמת

לוח ה־7: מוהר ממוצע, לפי מקום מגורי הכלה: שנים נבחרות 1950–1961

	כל המדינה	מחוז הצפון	מחוז חיפה	מחוז המרכז
במחירים שוטפים (ל"י)				
1950	229	237	257	200
1956	1,281	1,209	1,677	1,529
1958	1,603	1,486	1,792	1,880
1959	1,815	1,727	1,939	2,037
1961	2,048	1,974	2,066	2,451
במחירי 1951 [1] (מדד, 1950 = 100)				
1950	100	100	100	100
1956	192	175	224	262
1958	218	195	217	293
1959	243	224	231	313
1961	252	234	226	345
גידול שנתי ממוצע (גיאומטרי) (אחוזים) [2]				
1950–56	11.5	9.8	14.4	17.4
1956–61	5.6	6.0	0.2	5.7
1950–61	8.8	8.1	7.7	11.9

[1] הניכוי נעשה בעזרת מדד המחירים לצרכן מחוסר מדד מתאים אחר.
[2] במחירים קבועים.
מקור: נתוני ל.מ.ס. שלא פורסמו.

השכר במשולש הקטן בשנים 1949–1951, בהשוואה עם מחוז הצפון. אך לאחר מכן התפתח מחוז המרכז במהירות עם התרחבות שטחי השלחין, גידול הניידות והרחבת האפשרויות לחכירת אדמות. מחוז הצפון נהנה גם הוא מהשיפור שהביאה הניידות המוגברת, אך ההכנסה מחקלאותו של המחוז נפגעה כתוצאה מירידה ברווחיותם של ענפי הזיתים והטבק — שני גידוליו העיקריים של המחוז. פעילות הבנייה הרבה באזור הערבי והגידול בבעלות על נכסי תצרוכת בני־קיימא מהווים גם הם אינדיקטורים גסים לעלייה ברמת החיים. התרבות נכסי תצרוכת בני־קיימא משקפת לא רק את השפעת העלייה בהכנסה, אלא אף השתפרות התנאים הטכניים, ואולי גם "השפעות ראווה" מצד האוכלוסייה היהודית. הירידה בשיעור התמותה (ראה פרק א), הממשיכה מגמה שהחלה בתקופת המנדט, הינה אספקט נוסף של שיפור ברמת החיים.

לוח ה־7 מראה, שהמוהר עלה במהירות רבה יותר מאשר התוצר הלאומי הגולמי לנפש, אשר גדל ב־5.5 אחוז לשנה בעשור 1950–1960 [9]. אם הסידרה היא קבילה כקירוב לעלייה בהכנסות הערבים כי אז פירוש הדבר, שהפער בין ערבים ליהודים הצטמצם. למעשה קיימת אינפורמציה מעטה מאד, אך מן המצוי בידינו אפשר להניח כמה הנחות ולשלב אותן בחישוב הבא, על מנת לבחון אם הצטמצמות הפער הינה סבירה. המשתנים בחישובנו הם: אחוז הערבים שהכנסתם נובעת מהסקטור היהודי; שינויים בהכנסות ערבים בסקטורים היהודי והערבי; והפער ההתחלתי בין הכנסות ערבים בסקטור היהודי והערבי.

נסמן:

K = מדד ההכנסה הערבית לנפש בתקופה t על בסיס תקופה o;

I_j = הכנסה לנפש של ערבים, הנובעת מהסקטור היהודי;

I_a = הכנסה לנפש של ערבים, הנובעת מהסקטור הערבי;

w_j = שיעור האוכלוסייה הערבית שהכנסתה נובעת מהסקטור היהודי.

אז:

$$K = \frac{(1 - w_{jt})\, I_{at} + w_{jt}\, I_{jt}}{(1 - w_{jo})\, I_{ao} + w_{jo}\, I_{jo}}$$

אנו מניחים כדלקמן:

א. $I_{at}/I_{ao} = 1.2$, ואם נציב $I_{ao} = 1$. כי אז $I_{at} = 1.2$.

אנו יודעים מעט על שינוי בהכנסות בסקטור הערבי אבל לאור דיוננו על החקלאות הערבית (פרק ג), 1.2 נראה סביר.

ב. I_{jo}/I_{ao} יכול לנוע בין 0.8 ו־1.3. שכרם של העובדים בסקטור היהודי היה בוודאי גבוה יותר, אך יתרון זה התקזז, בחלקו, על־ידי הכנסה מנכסים (בעיקר קרקע) הנוצרת רק בסקטור הערבי.

ג. I_{jt}/I_{jo} יכול לנוע בין 2.4 ו־2.8, אם היחס בין השכר של ערבים ויהודים בעבודות דומות היה בערך 0.5 בתחילת התקופה ו־0.9 בסופה; ואם הכנסה לנפש של יהודים בסוף התקופה היתה פי 1.6 בערך לעומת ראשיתה, נקבל את היחס 2.9 ($= 1.6 \cdot \frac{0.9}{0.5}$).

אולם ההכנסות לא עלו במהירות זהה בכל הענפים, וידוע לנו, כי ההתחלקות הענפית של ערבים בסקטור היהודי היתה שונה מזו של יהודים; בסיכום, גורם זה מיתן, כנראה, את הגידול הממוצע של הכנסות ערבים, ולכן אנו נותנים ליחס לנוע מתחת לגבול העליון של 2.9.

ד. $w_{jo} = 0.1$; ו־$w_{jt} = 0.5$; אלו הם, באופן גס, שיעורי הניידות המתקבלים מנתוני לוחות ד־3 ו־ד־6.

כפי שצויין, התוצר הלאומי הגולמי לנפש עלה מראשית התקופה עד סופה פי 1.6; אם הנחותינו נותנות $K > 1.6$ אזי הכנסות ערבים גדלו מהר יותר מאשר הכנסות יהודים. שלושה חישובים אלטרנטיביים מובאים בלוח ה־8 ו־K נע בין 1.6 ל־2.4.

[9] ל.מ.ס., שנתון 1965, מס' 16, עמ' 20, 3–162.

אם נקבל את הטור השני של הלוח כאפשרות סבירה, ואת היחס בהכנסה למפרנס בין ערבים ויהודים בסוף התקופה כ־0.55, אזי היחס בהתחלת התקופה יהיה 0.46, ואם נבחר בטור השלישי יהיה יחס זה 0.33. נכון שבחירת הערכים להצגה זו היא שרירותית במידה רבה בגלל האינפורמציה המעטה שבידינו. מה שברצוננו לקבוע הוא, שעלייה גדולה יותר בהכנסת הערבים היתה אפשרית. תוצאה נוספת מדיון זה היא, שחלה ירידה בתרומתו היחסית של הסקטור הערבי להכנסתה של האוכלוסייה הערבית (מסקנה זו תלויה רק ב־$w_{jt} > w_{jo}$ ו־$(I_{jt}/I_{jo} > I_{at}/I_{ao})$. זהו תהליך שבו הסקטור הערבי מאבד את קיומו כיחידה כלכלית נפרדת ומתמזג במשק הכללי.

לוח ה־8: הצגת הגורמים הקובעים את הבדלי ההכנסה בין ערבים ויהודים [1]

	(1)	(2)	(3)
w_{jo}	0.1	0.1	0.1
w_{jt}	0.5	0.5	0.5
I_{ao}	1.0	1.0	1.0
I_{jo}	0.8	1.0	1.3
I_{at}/I_{ao}	1.2	1.2	1.2
I_{jt}/I_{jo}	2.4	2.6	2.8
K	1.6	1.9	2.4

[1] ראה הסבר בטכסט בעמוד הקודם ובעמ' זה.

את הפרק הזה נסיים בהערה על הסקת מסקנות לגבי העתיד. בעבר היתה עלייה מהירה בהכנסותיהם של הערבים, וייתכן אף שחל צמצום מסוים בפער בין הכנסותיהם של הערבים והיהודים. האם תהליכים אלה מבטיחים משהו לעתיד? חשיבות השאלה מונחת בעובדה, שהפער הנוכחי בין קבוצות האוכלוסייה הינו עדיין גדול מאד. הדיון לעיל רומז על כך, שהעלייה בהכנסות הערבים נובעת בעיקר מהמעבר של כוח עבודה ערבי לסקטור היהודי, ומהעלייה המהירה בהכנסותיהם של העובדים הערביים בסקטור היהודי. אך התפתחויות אלה הושפעו מהסרת מכשולים שונים לניידות, שהביאה להתקרבות הקשרים הכלכליים בין הערבים ליהודים בכיוון לשיווי משקל. כאשר יושג שיווי המשקל יפסיק גורם זה לפעול. העלייה בהכנסה הערבית והירידה בפער בין ההכנסות של יהודים וערבים יהיו תלויות אז יותר בגורמים כמו איכותו של כוח העבודה והבעלות על נכסים, גורמים המביאים לפער בהכנסות גם בשוק משוכלל. שינויים מסוג זה הינם שינויים של הטווח הארוך ותלויים בהתפתחויות חברתיות עמוקות. נראה, וזו איננה מסקנה הנובעת ממחקר זה, שאחת מההתפתחויות הללו תהיה התמזגות באזורי המגורים, וההתמזגות הנובעת מכך בחינוך ובמוסדות החברתיים האחרים, וזהו בוודאי ובוודאי תהליך ממושך.

נספח לפרק ד

ניתוח תסוגה של הניידות ב־1961 [1]

בנספח נעשה נסיון לבחינה סטטיסטית של מספר הנחות בקשר לניידות. לאור הקשר בין ניידות ובין אפשרויות לתעסוקה מקומית, נציג שוב את התוצאות שהעלינו על היקף התעסוקה בחקלאות המקומית, שהובאו בפרק ג.

יחידת הדיון היא הכפר, וזהו הדרג עליו יש בידינו נתונים. כללנו 86 מתוך 99 כפרים ערביים, שלגביהם קיימים נתונים על כל המשתנים. הנתונים נלקחו משני מקורות: (א) מיפקד האוכלוסין והדיור 1961; (ב) סקר החקלאות בכפרים הערביים.

א. שלב א של המיפקד היה פקידה מלאה והוא המקור לנתונים על אוכלוסיית המבוגרים לפי כפרים. שלב ב הוא מידגם של 20 אחוז ממשקי הבית, שהיה הבסיס לסקר כוח אדם. זהו המקור לנתונים על תעסוקה בחקלאות, על שיעור ההשתתפות בכוח העבודה ועל ניידות. הניידים הם אלה שעבדו מחוץ לכפרים בשבוע הסקר. השוואה עם סקרי כוח האדם השוטפים, המבוססים על מידגם קטן יותר אך נערכים ברציפות, מראה שבגלל סיבות עונתיות ואחרות מהווים נתוני המיפקד אומדן חסר להיקפה הרגיל של התעסוקה בחקלאות. השפעתם של גורמים אלה על נתוני הניידות אינה ידועה.

ב. הסקר נערך על־ידי משרד החקלאות בשנים 1961–1963. זהו המקור לנתונים על אדמה מעובדת בבעלות ערבית, כשהיא מחולקת לאדמת בעל, שלחין ומטע. הסקר מביא גם את מספרם של בעלי אדמה ומשפחותיהם בכל כפר.

ההשערה הפשוטה ביותר לגבי היקף התעסוקה בחקלאות בכפר היא, שזו פונקציה לינארית של שטחי הקרקע מהסוגים השונים. אנו עוסקים, כאמור, בנתונים מיצרפיים של כפרים, ולכן רק קשר הומוגני בין תעסוקה לשטחי קרקע יכול להיות בעל משמעות מוחלטת. לו היה קיים חותך (Intercept) מובהק בתעסוקה של המשתנים המיצרפיים הוא עשוי היה לשקף טעות בספסיפיקציה או קיום השפעות חיצוניות כלשהן. מעודדת אפוא, העובדה, שהחותך לא היה שונה באופן מובהק מאפס ואילצנו את קו התסוגה דרך ראשית הצירים. ניתן לצפות, שאדמת שלחין תהא גורם חשוב יותר בתעסוקה מאשר אדמת בעל, וגודלו של היחס בין המקדמים של שני סוגי הקרקע הוא בעל ענין כשלעצמו.

[1] החישובים נעשו במרכז המחשבים של אוניברסיטת הרוורד בארצות־הברית.

נספח

משתנים אכסוגניים חשובים בקביעת היצע העבודה בכפר הם גודל האוכלוסייה המבוגרת או גודל כוח העבודה. אילו נמדדה תערובת של כוחות היצע וביקוש, אפשר היה לצפות שאחד ממשתנים אלה יהיה בעל קשר מובהק עם המשתנה התלוי. אך למעשה נדחו שני המשתנים הללו, דבר המוכיח, כי מה שנמדד הוא קשר של ביקוש ביסודו. אילו אחד מהם היה מובהק, פירוש הדבר היה, שכל כפר מהווה שוק עבודה נפרד, ועודפים בשוק העבודה של כל כפר מסוגלים להעלות את היקף התעסוקה בחקלאות מעבר למה שתפוקה שולית ושכר בשאר המשק היו מכתיבים.

התוצאות של שני ניסוחים אלטרנטיביים של משוואות התסוגה הן:

(1a) $x_0 = \underset{(0.0095)}{0.0607}\, x_1 + \underset{(0.0051)}{0.0132} x_2 + \underset{(0.0018)}{0.0197}\, x_3 \qquad \bar{R} = 0.8305$

$\beta \quad 0.379 \qquad 0.165 \qquad 0.632$

(1b) $x_0 = \underset{(0.0095)}{0.0597}\, x_1 + \underset{(0.0012)}{0.0182}\, (x_2 + x_3) \qquad \bar{R} = 0.8304$

$\beta \quad 0.373 \qquad 0.713$

כאשר:

x_0 — מספר המועסקים בחקלאות בכפרם (מקור 1 לעיל)

x_1 — שטח שלחין בדונמים (מקור 2)

x_2 — שטח מטעים בדונמים (מקור 2)

x_3 — שטח בעל בדונמים (מקור 2)

β — מקדם השיפוע מוכפל בטעות התקן של המשתנה המתאים ומחולק בטעות התקן של המשתנה התלוי.

כל המקדמים מובהקים ברמה של 0.01 והיחס ביניהם קביל.

נעבור לניתוח הניידות ונפתח בהצגת משוואות התסוגה, ושוב בשתי גירסאות.

(2a) $x^* = -\underset{(0.0096)}{0.0292''}x_1 - \underset{(0.0040)}{0.0222''}x_2 - \underset{(0.0020)}{0.0002}x_3 - \underset{(0.1729)}{0.4739''}x_4 + \underset{(0.0231)}{0.6615''}x_5 + \underset{(0.159)}{0.3368'}x_6$

$\beta \quad -0.086 \qquad -0.132 \qquad -0.000 \qquad -0.047 \qquad 1.091 \qquad 0.034$

$\bar{R} = 0.984$

(2b) $x^* = -\underset{(0.011)}{0.0283''}x_1 - \underset{(0.0020)}{0.0044'}\,(x_2 + x_3) - \underset{(0.1969)}{0.4644'}x_4 + \underset{(0.0263)}{0.6525''}x_5 + \underset{(0.1810)}{0.2965}x_6$

$\beta \quad -0.083 \qquad -0.082 \qquad -0.046 \qquad 1.076 \qquad 0.030$

$\bar{R} = 0.979$

כאשר:

x^* — מספר הניידים (מקור 1 לעיל)

x_1 — שטח שלחין בדונמים (מקור 2)

x_2 — שטח מטעים בדונמים (מקור 2)

x_3 — שטח בעל בדוגמים (מקור 2)

x_4 — שיעור אוכלוסיית המשקים [2] (מקור 2)

x_5 — כוח העבודה של הכפר (מקור 1)

x_6 — אחוז היהודים באוכלוסיית הנפה (מקור 1)

[2] היחס בין מספר בעלי הקרקע ומשפחותיהם ובין אוכלוסיית הכפר.

המקדמים במשוואות (2a) ו־(2b), המסומנים בתג (′) הם ברמת מובהקות של 0.05; המסומנים בשני תגים (″) הם ברמת מובהקות של 0.01.

שלושת המשתנים הראשונים נמצאו לעיל כקובעים את הזדמנויות התעסוקה בחקלאות המקומית ואפשר היה לצפות שיהיו קשורים קשר שלילי להיקף הניידות. אפשר לראות שההשפעה השלילית של משתנים אלו על ניידות איננה סימטרית להשפעה החיובית שיש להם על היקף התעסוקה בחקלאות המקומית. היחס בין המקדמים של אדמת שלחין ואדמת בעל הוא כאן גדול מאשר במשוואות (1 a) ו־(1 b). כמו כן, כאשר מפרידים בין אדמת מטע ואדמת בעל (1 a) מאבד המקדם של אדמת בעל את מובהקותו בעוד שבמשוואה (1 a) היתה לו חשיבות קצת יותר גדולה מאשר למטעים.

ההפרש הקיים בין מחירי אדמת שלחין ואדמת בעל ובין דמי החכירה המשולמים בעד כל אחד מהם מראה, שההבדל בערכם בשוק ובערכם כמקור הכנסה עולה על ההבדל ביניהם כמקור לביקוש לעבודה. בדומה לכך מטעים מהווים רכוש רב יותר מאשר אדמת בעל, אף־על־פי שאדמת בעל מהווה מקור קצת יותר חשוב לביקוש לעבודה. שיעור אוכלוסיית המשקים הוא בעל מקדם שלילי מובהק. דבר זה יכול להעיד על כך, שעצם הבעלות על קרקע הוא גורם המשפיע על השיקולים לעזוב את הכפר ולהיות פועל שכיר מחוץ לו. השפעת רכוש שלילית על ניידות היא מתקבלת על הדעת.

משתנה נוסף הוא אחוז היהודים במחוז. הסיבה לשימוש במשתנה זה היא, שהתעסוקה של ניידים היא בעיקרה בסקטור היהודי; במובן מסויים, השוק "קרוב" יותר ככל שאחוז היהודים במחוז גדול יותר. נסינו לשלב את השפעת המרחק על הניידות בדרכים שונות. חילקנו את הכפרים ל"קרובים", "רחוקים", ו"רחוקים מאד"; הסיווג נעשה אינטואיטיבית על בסיס המיקום הגיאוגרפי, קשרי הכבישים וכדומה, והניתוח נעשה תוך כדי הוספת משתנים מדומים (Dummy Variables). אך "השפעות המרחק" לא קיבלו אף את הסימן המצופה. כאלטרנטיבה השתמשנו במרחק (מרחק אווירי) בין כל כפר וחיפה או תל־אביב — הקרובה בין השתיים. המקדם של משתנה זה קיבל את הסימן השלילי המצופה אך לא היה מובהק. המושג "מרחק משוק העבודה" הוא בדרך כלל מושג מעורפל, אך הינו מעורפל במיוחד בתנאים הגיאוגרפיים של הארץ.

מקדמי β מראים, שהתרומה העיקרית להסברת השונות של היקף הניידות היא גודל כוח העבודה בכפר.

יש להיזהר באינטרפרטציה של משתני הקרקע במשוואות הניידות. העלינו סברה, שמשתנים אלו מייצגים גם השפעת רכוש של ניידות ואם כך הדבר, אזי גודל המקדמים אינו מבטא נכונה את השפעתו הנפרדת של שינוי בכמות הקרקע אשר יפוצה על־ידי צורות רכוש אחרות. אזהרה כללית יותר היא להסקת מסקנות בלתי מבוססות לגבי מדיניות. מותר להסיק מהחישובים, שאילו היתה בידי הערבים בעבר יותר קרקע כי אז שיעור הניידות היה נמוך במידת מה. אולם לא נובע מהחישובים — אם כי ייתכן שזה נכון — שאילו ניתנה כיום לאוכלוסייה הערבית קרקע נוספת היתה הניידות פוחתת. הכוחות הדרושים להחזרת ניידים לכפר (אם הדבר נראה רצוי), אינם בהכרח סימטריים לאלו היוצרים את התמריץ לצאת.

דיון זה אינו מתיימר למצות את כל הגורמים לניידות. גם המסגרת של חתך אופקי וגם חוסר נתונים מנעו העלאת כמה הסברים כלכליים ואחרים.

ביבליוגרפיה

בהרל, א., השפעת העלייה ההמונית על מבנה השכר בישראל, מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל, ירושלים, 1965.

בנק ישראל, דין־וחשבון לשנת 1961, ירושלים, מאי 1962.

ברונו מ., "פריון ותשואה בישראל 1952–1961", הרבעון לכלכלה, כרך י' (מס' 37–38, מרס 1963) 41–56.

געתון, א.ל., "הכנסה לאומית", האנציקלופדיה העברית, כרך ו' (ירושלים 1957) 39–723.

ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בישראל, לקט ידיעות על פעולת ההסתדרות בקרב הערבים, הוועד הפועל — המחלקה הערבית, אוגוסט 1962.

הובנה, א., כוח העבודה בישראל, מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל, ירושלים, 1961.

הלפרין ח., תמורות בחקלאות הישראלית, עיינות, תל־אביב, תשט"ז.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, המוסלמים הנוצרים והדרוזים בישראל, פרסומי מיפקד האוכלוסין והדיור 1961, מס' 17, 1964.

— "יתק וניידות בעבודה (1960 III־I)", נספח ל־הירחון הסטטיסטי לישראל, חלק ב' (כלכלה) כרך י"ב (מרס 1961) 75–263.

— כוח העבודה — חלק ו, פרסומי מיפקד האוכלוסין והדיור 1961, מס' 9, 1963.

— סקרי הוצאות המשפחה (1950–51 — 1956/57 — 1959/60), פרסום מיוחד מס' 148, 1963.

— סקר כוח האדם יוני 1954, פרסום מיוחד מס' 56, 1957.

— סקר כוח האדם יוני 1956, פרסום מיוחד מס' 68, 1958.

— סקרי כוח האדם 1962, פרסום מיוחד מס' 152, 1964.

— סקרי כוח אדם 1955 עד 1961, פרסום מיוחד מס' 162, 1964.

— סקרי כוח אדם 1963, פרסום מיוחד מס' 176, 1965.

— רשימת היישובים, אוכלוסייתם וסמליהם, פרסום טכני מס' 12, 1962.

— "תוצאות ארעיות של סקר הוצאות משפחות שכירים עירוניות (1956/57)", נספח ל־הירחון הסטטיסטי לישראל, חלק ב' (כלכלה) כרך ט' (יוני 1958) 863–87.

— שנתון סטטיסטי לישראל, שנים שונות.

ושיץ, י., הערבים בארץ ישראל, הקבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה, 1947.

כהן, ש., בעיות התעסוקה של הפועלים הערביים, ירחון העבודה, II (אפריל 1950) 3–6.

ביבליוגרפיה

ליסקובסקי (ליש), א., "הנפקדים הנוכחים בישראל", המזרח החדש, כרך י', (1960) 186–192.

מרחב, מ., "כמה תוצאות כלכליות של התחדשות העלייה בקנה מידה גדול", סקר בנק ישראל, מס' 17 (ינואר 1963), 3–38.

נועם, מ., מפקד החקלאות תש"י (1949/50)—חלק א', המשקים של הערבים, הדרוזים, ומיעוטים אחרים, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, פרסום מיוחד מס' 8, ירושלים 1952.

סימון, ד., "החקלאות הערבית בישראל: היקפה, הרכבה ומעמדה במשק הארץ", עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך במקצוע כלכלה וחברה של ארץ־ישראל והמזרח התיכון, ירושלים 1954.

קלינוב־מלול, ר., רווחיות ההשקעה בחינוך בישראל, המכון למחקר כלכלי בישראל על־שם מוריס פאלק, ירושלים, 1966.

רוזנפלד, ה., "שינויים במבנה התעסוקה של הכפר הערבי", מבפנים, עלון הקיבוץ המאוחד, כרך כ"ב (אוקטובר 1959).

שמעוני, י., ערביי ארץ ישראל, עם עובד, תל־אביב, תש"ז.

BOGUE, DONALD J. and HAGOOD, MARGARET J., "Differential Migration in the Corn and Cotton Belt", in Bogue *et al., Subregional Migration in the United States 1935–40*, Vol. II, Scripps Foundation Studies in Population Distribution No. 6, Oxford, Ohio, 1953.

GOVERNMENT OF PALESTINE, *A Survey of Palestine*, Vol. II, 1946.

JOHNSON, D. G., "Comparability of Labor Capacities of Farm and Non-Farm Labor", *American Economic Review*, XLIII (June 1953), 296–313.

KUZNETS, SIMON, "Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations II. Industrial Distribution of National Product and Labor Force", *Economic Development and Cultural Change*, V (supplement to No. 4, July 1957).

MAITLAND, S. T. and DUCOFF, L. J., "The Farm Labor Force: Recent Trends and Future Prospects", *Journal of Farm Economics*, XLIII (December 1961), 1183–89.

MAMER, J. W., "The Use of Foreign Labor for Seasonal Farm Work in the United States: Issues Involved and Interest Groups in Conflict", *Journal of Farm Economics*, XLIII (December 1961), 1204–10.

MILLS, E., *Census of Palestine 1931*, Vol. I: Report, Government of Palestine, 1933.

PINNER, W., *How Many Arab Refugees?* McGibbon and Kee, London, 1959.

SJAASTAD, LARRY A., "The Costs and Returns of Human Migration", *Journal of Political Economy*, LXX (supplement, October 1962), 80–93.

UNITED NATIONS, *Demographic Yearbook*, various issues.

מפתח העניינים

אבטלה, מובטלים, 12, 20, 44, 51, 53, 54, 55, 57, 64, 66, 72–80.
אדמות, ר׳ "קרקע".
אוכלוסייה יהודית: 13, 14, 15, 18, 20 ;
יוצאי אסיה־אפריקה, 24, 26, 35, 53, 75 ;
רמת השכלה של –, 18 ;
שיעור השתתפות בכוח העבודה, 22, 26 ;
עלייה, 13, 14, 51 ;
קליטת עלייה, 11, 51, 52, 54, 55, 57 ;
אוכלוסייה כפרית, יישובים כפריים, 19, 23, 35, 41, 44, 45, 47, 48, 50, 55, 59, 63, 67, 70, 71, 75, 81.
אוכלוסייה לא־יהודית : 13, 15, 16 ;
יוצאי אירופה, 13 ;
בשטח ישראל, 13 ;
רמת השכלה של–, 19 ;
שיעור השתתפות בכוח העבודה, 20.
ר׳ גם : "בדואים", "דרוזים", "מוסלמים".
אוכלוסייה עירונית (ר׳ גם "עיור") ; 16, 35 ;
מרכזים עירוניים, 17, 23.
או"ם, 19.
איחוד משפחות, ר׳ "תנועת הגירה ערבית".
אירופה :
שיעור השתתפות בכוח העבודה, 20.
אמריקה הדרומית :
שיעור השתתפות בכוח העבודה, 20.
אסיה ואפריקה : 67 ;
ריבוי טבעי, 15 ;
שיעור השתתפות בכוח העבודה, 20.
אפוטרופוס על נכסי נפקדים : 50, 64 ;
נפקדים, ר׳ "תנועת הגירה ערבית".
ארצות הברית, 68, 70.
ארצות מפותחות :
ריבוי טבעי, 15.
ארצות מתפתחות : 24 ;
ריבוי טבעי, 15.
ארצות ערב : 40, 67 ;
קשרים עם –, 12 ;
אוכלוסייה עירונית ב־, 16 ;
ידיעת קרוא וכתוב, 18.

באר שבע, 15, 47.
בדואים, 13, 50, 59.
ביטחון, 54, 58.
ביקוש לעבודה, 20, 44, 50, 51, 52, 54, 71, 82, 83.
בני משפחה ללא תשלום, 20, 24, 35, 68.
בניין, בנייה, 19, 31, 35, 40, 51, 52, 53, 62, 65, 67, 72, 73, 78.

גידול אוכלוסייה, ר׳ "ריבוי טבעי", "תנועת הגירה ערבית".
גיל : 18, 26, 34, 68, 70 ;
רמת השכלה לפי, 19 ;
שיעור השתתפות בכוח העבודה לפי, 20, 22, 23.

דנמרק :
מבנה גילים, 20.
דרוזים : 33 ;
אוכלוסייה, 13 ;
ריבוי טבעי, 15.

הון : 51 ;
עצימות –, 53.
היצע עבודה : 17, 20, 26, 44, 51, 54, 58, 71, 82 ;
תכונות כוח העבודה, 18 ;
מחפשי עבודה, 19, 53 ; ר׳ גם "אבטלה" ; בכפר, 44.
הכנסה : 11, 12, 23, 27, 34, 44, 51, 53, 54, 56, 58, 62–66, 72–80, 83 ;
זרם הכנסות, 40 ;
הכנסה מחקלאות, 41 ;
הכנסה לאומית, 51 ;
הפרשי שכר, 62.
המשולש הקטן, 13, 15, 45, 55, 63, 70, 77, 78.
הסוכנות היהודית, 11, 12, 49, 57.
הסתדרות העובדים הכללית, 12, 32, 40, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 65.
הפקעה, ר׳ "קרקע".

מפתח העניינים

הרגלי צריכה, ר' "צריכה".
הקמת המדינה (מלחמת השחרור) : 12, 15, 34, 41, 44, 45, 51, 57, 63 ;
אוכלוסייה ערבית בעת –, 13.
השוואות בינלאומיות, 75. ר' גם "ריבוי טבעי".
השכלה :
גברים, 18 ;
הכשרה מקצועית, 23, 40, 58 ;
השכלה גבוהה, 18, 19, 40 ;
השכלה יסודית, 19 ;
השכלה תיכונית (חינוך על־יסודי), 18, 19, 22, 23, 26, 40 ;
השקעה בחינוך, 23 ;
רווחיות –, 40 ;
ידיעת קרוא וכתוב, 18, 33 ;
יודעי עברית, 58, 68 ;
רמת השכלה, 11, 17–19, 23, 24, 54, 68 ;
תלמידים, 22.
נשים, ר' "נשים".
השתתפות בכוח העבודה, 20, 22, 23, 24, 26, 72.

ואדי ערה, 77.

חדרה, 70.
חיפה, 12, 15, 16, 59, 60, 61, 67, 70, 71, 83.
חקלאות (חקלאים), 19, 22, 24, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 40, 41, 50, 52, 53, 54, 62, 67, 70, 71, 73, 76, 78, 79, 81, 82, 83.

טייבה, 63.
טעויות דגימה, 22, 34.
טעות תשובה, 24.

ידיעת קרוא וכתוב, ר' "השכלה".
יודעי עברית, ר' "השכלה"
יישובים מעורבים, ר' "ערים מעורבות".
יישובים עירוניים, ר' "אוכלוסייה עירונית".
יישובים כפריים, ר' "אוכלוסייה כפרית".
ילודה, ר' "ריבוי טבעי".
יפו, 12, 16, 59, 77.
ירדן : 17, 45, 77 ;
ריבוי טבעי, 15 ;
ידיעת קרוא וכתוב, 18 ;
רמת השכלה, 19.
ירושלים, 15, 55.

כפרים, ר' "אוכלוסייה כפרית".
כרמיאל, 45.

לבנון : 40 ;
ריבוי טבעי, 15.
לוד, 16, 59.
לשכות עבודה, ר' "שירות התעסוקה".

מגורים, ר' "מקום המגורים".
מובטלים, ר' "אבטלה".
מוביל המים הארצי, 45.
מוהר, 72, 78, 79.
מוסלמים : 33, 70 ;
אוכלוסייה, 13, 16 ;
ריבוי טבעי, 15.
מועסקים, ר' "תעסוקה".
מחוז המרכז, 33, 72, 73, 78.
מחוז הנגב, 49.
מחוז הצפון, 33, 49, 72, 73, 77, 78.
מחפשי עבודה, ר' "היצע העבודה".
מים, 44, 47, 48, 71.
מימשל צבאי, 12, 54, 55, 56, 57, 77.
מינהל מקרקעי ישראל, 45, 49, 57.
מיפקד האוכלוסין, 15, 22, 27, 35, 59, 67, 68, 81.
מלחמת העולם השניה : 62 ;
ריבוי טבעי בעת –, 15.
מלחמת השחרור, ר' "הקמת המדינה".
ממשלה, מנגנון – : 62 ;
תעסוקה של ערבים ב–, 27, 32.
ממשלת המנדט, 11, 12, 67, 77.
מנדט, ר' "תקופת המנדט", "ממשלת המנדט".
מסחר, 34, 52.
מסתננים, ר' "תנועת הגירה ערבית".
מס הכנסה, 72, 73, 75, 76.
מפרנס, 19, 23, 24, 75, 80 ; ר' גם "תעסוקה".
מצרים : 17 ;
ריבוי טבעי, 15 ;
ידיעת קרוא וכתוב, 18.
מקום המגורים : 59, 68, 70, 80 ;
העתקת –, ר' גם "תנועת ההגירה הערבית" 15, 16, 66, 67 ;
הפרדה ב –, 15.

נוצרים : 33, 70 ;
אוכלוסייה, 13, 16 ;
ריבוי טבעי, 15 ;
פעילות מיסיון אצל –, 23.
ניידות (ניידים, לא־ניידים), 15, 27, 31–33, 35, 44, 58, 59, 60, 61, 62, 66–71, 72, 75, 78, 79, 80, 81–83.

נפקדים, ר׳ "תנועת הגירה ערבית".
נצרת, 16, 55, 59, 60, 61, 65, 66, 67, 70, 77.
נשים : 24, 27, 28, 65, 66, 67, 68 ;
רמת השכלה, 18 ;
תעסוקת –, 20, 56, 57 ;
שיעור השתתפות בכוח העבודה, 22, 24.

סוריה : 17 ;
ידיעת קרוא וכתוב ב־, 18.
סקטורים :
הבדלים בין הסקטורים, 11, 65, 75, 79, 80 ;
סקטור יהודי, 12, 27, 31, 32, 33, 40, 41, 47, 48, 49, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 64, 66, 70, 77, 79, 80, 83 ;
קשרים עם סקטור ערבי, 12, 40 ;
אפשרויות עבודה של ערבים ב־, 23, 57 ;
סקטור ערבי, 27, 31, 41, 44, 47, 50, 54, 55, 56, 57, 62, 66, 77, 79, 80 ;
סקטור פרטי, 12, 63, 65 ;
קשרים בין סקטורים, 11, 27, 41, 44 ;
ר׳ גם "אוכלוסייה יהודית", "אוכלוסייה לא־יהודית".
סקרי כוח אדם, 19, 22, 27, 35, 65, 68, 73, 81.

עבודה עברית, 54, 55, 57.
עיור : 16, 67, 70 ;
התפתחות יישובים עירוניים ערביים, 12.
עירק : 16 ;
ידיעת קרוא וכתוב ב־, 18.
עכו, 15, 16, 55, 59, 72.
עלייה, עולים, ר׳ "אוכלוסייה יהודית".
עפולה, 55.
עצימות הון, ר׳ "הון".
ערים מעורבות, יישובים מעורבים, 15, 16, 27, 32, 57, 59, 67, 70, 77.
ערך מוסף, 41.

פורטו ריקו :
שיעור השתתפות, 20.
פיזור אוכלוסייה, 52, 55.
פיצויים, ר׳ "קרקע — הפקעה".
פליטים, ר׳ "תנועת הגירה ערבית".
פריון, ר׳ "ריבוי טבעי".

צורת יישוב, 20.
צריכה :
הרגלי צריכה, 23, 75 ;
צריכה חקלאית, 47.
קליטת עלייה, ר׳ "אוכלוסייה יהודית".
קרן קיימת לישראל, ר׳ "מינהל מקרקעי ישראל"
קרקע (אדמות) : 44, 45, 47, 48, 49, 50, 57, 67, 71, 73, 79 ;
בעל, 44, 49, 50, 73, 81, 82, 83 ;
בעלות, 45, 47, 48, 49, 50, 67, 68, 73, 78, 81, 83 ;
הפקעת –, פיצויים, 44, 45, 49, 77 ;
מחסור ב־, 50, 77 ;
מטעים, 81, 82, 83 ;
שלחין, 44, 47, 49, 50, 71, 73, 78, 81, 82, 83.

"ראיס", 56, 57, 65, 66.
ריבוי טבעי : 14, 15, 16 ;
בתקופת המנדט, 15 ;
בתקופת מלחמת העולם, ר׳ "מלחמת העולם השנייה" ;
הפרש בין יהודים לערבים, 14 ;
שיעורי ילודה, 14, 15 ;
אסיה–אפריקה, 14, 15 ;
בכפרים ובערים, 15 ;
ירדן, 15 ;
לבנון, 15 ;
מצרים, 15 ;
שיעורי פריון, 24 ;
שיעורי תמותה, 14, 15 ;
תמותת תינוקות, 14, 75.
רמלה, 16, 59.
רמת הכנסה, ר׳ "הכנסה".
רמת השכלה, ר׳ "השכלה".
רמת חיים, 72–80.

שוק העבודה, 11, 12, 23, 24, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 62, 65, 68, 80, 82 ; ר׳ גם "ביקוש לעבודה", "היצע עבודה".
שייכים לכוח העבודה, ר׳ "השתתפות בכוח העבודה".
שירות התעסוקה (לשכות עבודה), 55, 56, 57, 58, 65, 66, 77.
שירות צבאי, 23.
שירותים : 34, 35, 40 ;
עסקיים, 12, 32 ;
ציבוריים, 31, 32 ;
בתקופת המנדט, 12.
שכר, ר׳ "הכנסה".
שלטון מקומי, 12.

מפתח הענייינים

שפרעם, 16, 59, 70.

תוצר :
תוצר חקלאי, 44 ;
תוצר לאומי, 79 ;
תוצר לנפש, 50.
תחבורה, 35.
תל אביב, 15, 83.
תלמידים, ר׳ "השכלה".
תמותה, ר׳ "ריבוי טבעי".
תנאי עבודה, 57, 58, 62–66.
תנועת הגירה ערבית : 13, 14 ;
איחוד משפחות, 13, 44 ;
בריחת ערבים, 12, 13, 15, 17 ;
הגירה פנימית, 16, 66 ;
מסתננים, 14, 45 ;
נפקדים, 44, 45, 49 ; ר׳ גם "אפוטרופוס על נכסי נפקדים.

תעסוקה (מועסקים), 17, 19, 20, 27, 44, 51, 53, 55, 57, 59, 64, 66, 67, 68, 73, 75, 77, 78, 81, 82, 83.
תעשייה, 31, 35, 40, 62, 65.
תעשייה ערבית, 12.
תפוקה, 41, 50, 51.
תפוקה חקלאית : 41 ;
מבנה, 12 ;
שיווק, 11.
תקופת המנדט : 11, 35, 57, 60, 62, 63, 66, 67, 72, 77, 78 ;
אוכלוסייה ערבית, 13, 15, 17 ;
ריבוי טבעי, 15 ;
שיעור השתתפות בכוח עבודה של ערבים, 20.